

**K'amb'al ub'e ajchak re komon utzwachil
pa ri k'olib'al uk'yal na'ojb'anikil re Iximulew**

Saúl Fernando Gómez Álvarez

Proyecto EDUMAYA

Instituto de Lingüística

*Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1999*

K'iwachil / Colección:	Uwjujil eta'mab'al, rajlab'al 29 / Textos Académicos, No. 29
Toqeliil / Serie:	K'iche' rajlab'al 4 / K'iche', No. 4
K'a eta'mab'al / Área:	Salud 1 / Salud, No. 1
K'amal b'e re K'iwachil / Director de la Colección:	Manuel Salazar Tetzagüic
Wokchomanelab' / Autor:	Saúl Fernando Gómez Álvarez
Puk'inel / Editora:	Ana María Palma
Q'axel tzij / Traductor:	Gaspar Tambriz Gómez (Pal)
Chololonel / Diagramador:	Rolando Chacach Catú

Cholob'alil

K'utb'en re..... 00

Ramaj jun

Ri utzwachil pa ri molojil rech Iximulew..... 00

Jech'b'alil re ajlab'alil moloj uxe'el rija'lil re Iximulew..... 00

Jech'ba'lil ok'owel yab'il re Iximulew..... 00

Ri ajchak re utzwachil ruk' no'jinik uriqik rib' na'obj'anikil..... 00

Nuk'manem re ch'ob'cholom utzwachil re Iximulew chi'l ch'ob'cholom
re komon naq'atal ajmanem..... 00

Loq'olaj tijoxel..... 00

K'otoj chi'aj chib'il ib'..... 00

Ramaj keb'

**Ri ajchak re komon utzwachil pa jun k'olib'al kuriq wi rib'
na'obj'anikil..... 00**

Jaqb'al re..... 00

Ri uriqik rib' na'obj'anikil chi no'jinik re chak chirij komon utzwachil..... 00

Ri k'ixb'alil chech molojil nuk'manem, taqab'anel chi'l ukowil uk'u'x
wokaj..... 00

Tajin kak'oxomax ri uk'olik ri jalajoj taq chomanem chi'l taq
tijob'al ib' chech uchajixik ri utzwachil..... 00

K'otoj chi'aj chib'il ib'..... 00

Ramaj oxib'

Utzwachil re ri ak'al chi'l ri k'a maj a k'ajol q'apoj..... 00

K'ulmatajem re ri ak'al aj Iximulew..... 00

Utzwachil rech k'a maj a k'ajol q'apoj pa jun k'olib'al uk'yal na'obj'anikil.. 00

Ri mayib' ak'alil chi'l ri chak pa juyub'..... 00

Urajawaxik ri pataninem re utzwachil rech ak'al..... 00

Kajawataj pataninem re u'utzwachil ri k'a maj a k'ajolal q'apojil..... 00

We kak'oxomax ri uk'yisaxik chi'l rilik ukunaxik taq amaq'el ak'alil
yab'il, pa ri q'ijilowem re mayib' na'obj'anikil..... 00

K'otoj chi'aj chib'il ib'..... 00

Ramaj kajib'

U'utzwachil ri
ixoq.....00

Ub'antajik ri ixoq ajlximulew chi'l ri k'ax chech u'utzwachil.....00
Ri uchak ri waralik iyom pa ri kajmanem re rilik ixoq chi'l chajin ak'al.....00
Reta'maxik jujun taq naq'atal tijob'al ib' pa ri poq'san utzwachil.....00
Loq'olaj tijoxel.....00
K'otoj chi'aj chib'il ib'.....00

Ramaj jo'ob'

U'utzwachil ri nima

winaq.....00
B'antajb'al chi'l k'ax chech ri u'utzwachil ri nima winaq.....00
Najtin jalk'atinel
yab'il.....00
Uwachulew, tiko'nijik chi'l u'utzwachil ri nima winaq.....00
Ri u'utzwachil ri ri'ja winaq.....00
Ri ukajmaxik ri u'utzwachil ri nima winaq.....00
Ri uwachil q'oxom jolomaj re ri ch'a'oj chi'l b'anoj k'ax pa Iximulew.....00
Loq'olaj tijoxel.....00
K'otoj chi'aj chib'il ib'.....00

K'amb'al b'e re ri ajchak re komon utzwachil che ri kajmanem re ak'al chi'l ri
k'a maj a k'ajol
q'apoj.....00

Kajmanem pa ri wokaj.....00
Kajmanem re k'yirem chi'l kowirem.....00
Komon kajmanem re k'a maj a k'ajol q'apoj.....00
Kajmanem re k'yarem chi'l ukowirem ri k'a maj a k'ajol q'apoj.....00

K'amb'al b'e re ri ajchak re komon utzwachil chech ukajmaxik ri
ixoq.....00

Kajmanem pa ri wokaj.....00
Tijob'al ib' chirij kajmanem re ok'owel yab'l che ri ixoq.....00
Komon kajmanem re ri nanayil.....00
Chak re ilawachin mojo'qa alanik.....00
Ukajmaxik ri alanik.....00
Ukajmaxik ri k'ate kalaxik.....00
Ukajmaxik ri usuk'ilal ub'aql ixoq.....00

K'amb'al b'e re ri ajchak re komon utzwachil chech ri kajmanem re tz'aqatnaq uk'ajolil uq'apojil.....	00
Kajmanem pa ri wokaj.....	00
Ukajmaxik ri nima winaq pa ri wokaj.....	00
Tijob'al ib' che ukajmaxik ri ok'owel yab'il re chaqij qulaj.....	00
Tijob'al ib' che ukajmaxik ri ok'owel yab'il re rax tew chi'l uq'aq'al q'oxom b'aqilal.....	00
Tijob'al ib' che ukajmaxik ri ok'owel yab'il re ETS/SIDA.....	00
K'amb'al b'e re ri ajchak re komon utzwachil chech Ukajmaxik ri uwachulew.....	00

K'utb'en re

Le uk'iyal uwach na'obj'anikil sib'alaj tajin kanjimar pa we Iximulew, ri karuk'a'j rib' ruk' ri b'antjb'al molojil, kajmanikil chi'l pwaqil, we k'u man kachomax rij pa ri no'jinik chi'l kajmanikil re amaq' –karachi'laj k'u rech ri utzwachil- kok jun tz'apinel uwach che ri utz kel ri nuk'mab'al, chololeb'al xuquje ri uwa'lijsaxik ib' chi wachulewil.

Are k'u chi', ri unuk'maxik ri no'jinik qas kakojik, sib'alaj k'ax uchomaxik ka'ilitajik rumal ri xajtal uwa'lijsaxik ib' q'o'tal uwach rumal ri tasanem, q'atenem, resaxik unimal uq'ij chi'l kitoq'ixik kik'iyal ri tinamit ri uwachim jun na'obj'anikil jachatal uwach xuquje' xaq jun b'enaq wi.

Ri tijob'al taq chokonsa'n k'o kamik chech kinawixik ajchakib' rech utzwachil pa taq juyub', pine na k'u kachokon chech uk'utik eta'mab'al rech utzwachil re q'atb'al tzij, man kichomam ta rij ri uk'yal na'obj'anikil chi'l ri xajtal uwa'lijsaxik ib' ri xb'itajik, che ri man kuya ta b'e chech ri uk'a'n ib' chi'l ri molojil ch'ab'en ib' chi rib'il taq ib', ri kuya b'e chech ri eta'manem, ri chomanem xuquje ri komon tijob'al ib'.

Ri no'jin tijob'al ya'talik kach'yoxik are chi kutaqej uya'ik unimal uq'ij, k'ixib'alil wach xuquje ri utzil uk'a'nem ib' chuxo'l taq we na'obj'anikil, are chi kaq'a'wachix ri rutzil k'u'x chi jujunal, are chi kawok jun amaq' kutikilib'ej ri uk'yal na'obj'anikil chech uwa'lijsaxik uq'inomal re ri molojpwaqil.

Le utaqoj we k'amb'al b'e are karaj kunuk'maj jun wujil ri kak'amow ri uk'a'nem chi'l ch'ab'en ib' chikixo'l uk'yal ajIximulew pa taq ri wa'lijsan wachil, nab'ejsan ub'ixik chi'l ri nab'e ub'antajik kajmanem rech utzwachil, ruk' k'ut kakuchb'ex wi uba'nik utz chech qas tzij xuquje rutzil taq b'anowem.

Kaya wa' chikech e'ajsaqwachom, yikowirsanelab' chi'l ajtikab' ri kechakun pa taq juyub' rech Iximulew, qas kakoj uchuq'ab' pa kiwi' ri ajchakib' re tob'an kunanik ri tajin ketijox pa taq ri chololeb'al re Chuq'ab'ilal Eta'mab'al rech Utzwachil re Nima Tojob'al Rafael Landívar, chi maj jub'iq' kowaxik chi kachokon k'u chikech ri kunanelab', tijob'al ib' chi'l upatanixik ri utzwachil.

Xuquje' kachomaxik chi jetaq uwach wa' kojb'al chuq'ab' nim upatan chech uwokik jun ub'antajem no'jinem chech utzijoxik ri uriqik rib' na'obj'anikil chech ukajmaxik ri utzwachil chi'l uch'ob'ik ri ch'ob'cholom re utzwachil ri kuya chupam ri uriqik rib' na'obj'anikil pa ri ralaxem xuquje ri tijob'al ib' chi q'ij.

Pa k'isb'al re, kamaltyoxix chikech ri wokch'ob' rech ri Chuq'ab'ilal Eta'mab'al rech Utzwachil rech Nima Tijob'al Rafael Landívar, ri utob'anik xuquje uq'a'lb'al k'u'x chech uchakuxik we wuj, xuquje ri jupuq e'ajsaqwachom ri xta wi na'oj rumal ri man kakowinb'ex ta retaxik uk'amik b'e are chi kab'an ri urayi'n we wujil.

RAMAJ JUN

Ri utzwachil pa ri molojil

rech Iximulew

Ub'eyal:

Aretaq kasik'itajik xuquje' kak'ototaj we ramaj, kariqla ri jastaq eta'man-tijob'al ib' ri kuya b'e chechla kanawla che:

- Utikib'axik ri ujech'b'alil ri ajlab'alil moloj uxe'el rija'lil chi'l ok'owel yab'il chech ri amaq' chi'l ri wokajla.
- Ujikib'axik ri chakla kab'anla pa ri wokaj chi lal ajchak re utzwachil.
- Ucholik ri utz chi'l ri man utz taj chech ri ch'ob'cholom re utzwachil chi'l ri naq'atal kajmanem pa Iximulew.
- Ujikib'axik ri qas ub'anik ri utzwachil pa ri wokajla.

Jech'b'alil re ajlab'alil moloj uxe'el rija'lil re Iximulew

Ri Iximulew are jun amaq' uk'yal uxe'el rija'lil xuquje uk'yal na'obj'anikil pine na k'u k'o ch'ekul uq'inomal chi'l nima na'obj'anikil, ri uk'yal moloj ek'as pa ri meb'a'ril, ek'as pa ri man jeqel ta b'antajb'al re k'aslemal ri kukoj chuq'ab' chech ub'anik k'ax che ri sutinaq qij.

Are uwachil ri jun k'axa xajtal wa'lijsan ib' , tasonel chi'l etzelanel, ri majim loq xk'o kan juq'o' jo'k'al (500) junab', ri uya'om k'i uwach ch'a'oj ub'insam ukik'el ri amaq', uya'om kan sib'alaj q'oxom jolomaj.

Pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al waqlajuj (1996), xb'an ri chomanem puwi' ujuch'ik ri ja'masanem chikixo'l ri Taqab'anel chi'l ri Moloj lab'al ajlximulew, xujaq jun k'ak' q'at pa ri uxajb'alil ri ajlximulew ri xkowin chech unuk'maxik jun k'ak' moloj na'obj'anikil chi'l pwaqil, ri tikilib'atal pa ri ja'masanem, q'atsuk'malil chi'l ri junam k'u'xaj. Pa ri utikitajik loq ri chomanem puwi' ri ja'masanem pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al wuqub' (1987), xjaq taq b'e are chi ejun ri moloj, ri katob'an chech upaqab'saxik kimink'utixik taq wokaj chi'l jupuq winaq ri etzelam, par ri kib'antajb'al moloj pwaqil man qas ta ka'ilitaj uk'exb'alil.

Ri uwinaq ri Iximulew pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al wajxaqlajuj (1998) are lajuk'al juq'o' b'elejlajk'al b'elejlajuj waqk'al kab'lajuj (10.799.132) ewinaq (Wokaj/Popol chi Wachulewil re Ajlab'alil, llb'al re tinamit 1995-2000). Ri ketan ri rulew uqajb'em are wajxaqlajchuy kaq'o' kajk'al b'elejeb' ketel taq etab'al (108.889 km²), ri pa'ital rumal re ukajmaxik pa waqlajk'al lajuj (330) tinamit uk'a'tal pa juwinaq keb' (22) tinamital. Le amaq' sib'alaj tiko'b'alil rij, ruk' oxk'al jo'ob' re jo'k'al (65%) ri utinamit ek'o pa juyub', che ri jumuch' re jo'k'al (80%) xaq wokaj man kok'ow ta juq'o' jo'k'al (500) uwinaqil.

Chi uxe'l rija'lil chi na'obj'anikil winaq kakijech'b'ej wi pa oxib' puq ri qas q'alaj wi: ri waralik winaq, ri kaxlan winaq chi'l ri winaq garifuna. Xew tzij ri ajlanik re ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kajib' (1994), ri waralik winaq kumol kawinaq keb' ruk' wajxaqib' re jo'k'al (42.8%) chech ri uwinaqil chi wachulewil, man ruk' taj, rumal jujun taq k'otoj chi'l uchomaxik chirij ri ub'antajem no'jinem ri ajlan winaq, kakowin che uk'utik chi k'o nimalaj etzelanem.

Le waralik winaq nuk'matal rumal juwinaq jun puq tzijob'al, elenaq chech ri ra'/rab' na'obj'anikil mayib', teren ri tinamit Xinka. Ri yakow b'i'aj re ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kajib' (1994) chi chikixo'l ri mayib' k'o wi juwinaq b'elejeb' re j'ok'al (29%) ri ajK'iche' ch'awilal, juwinaq jo'ob' re jo'k'al (25%) ajKaqchikel, kajlajuj re jo'k'al (14%) ajQ'eqchi', kajib' re jo'k'al (4%) ajmam, ri k'isb'al taq tzijob'al man xtz'ib'ax ta kanoq rumal la' man xkowinb'ex ta rajlaxik.

Le kaxlan winaq a're chi jupuq winaq ek'i, nuk'matal kumal ri yujtal kiwach xuquje ekija'al ri kaxlan taq winaq xepe pa kitinamit saqa winaq xu'l waral pa we ulew pa taq uq'ijil ri ch'akanik chi'l ri jupuq winaq xek'ojil'. Ek'o pa ronojel we ulew chi wachulewil, ri qas ek'o wi pa releb'al q'ij, ppa uk'ux ri tinamit, pa uqajb'al kaqiq', releb'al kaqiq' chi'l Petén. Wa' we jupuq winaq xuk'am jun wi uwach chi na'obj'anikil uxo'lam rib' ri kab'ix pa kaxlan tzijob'al chi tu' tzijob'al, ruk' no'jib'al kech esaqa winaq xuquje uk'amik jujun taq na'obj'anikil mayib'.

Le jupuq garifuna ek'o chi releb'al q'ij rech ronojel uk'u'x America, pa Iximulew ek'o pa jujun taq k'olib'al rech le tinamital Izabal. Ri kina'obj'anikil nuk'matal rumal jun yuju'n ya'om rumal ra' afrokaribeñas, ri k'o uchuq'ab' tzijob'alil chi'l na'obj'anikil kech ajiNglaterra, aj Francia, aj España chi'l waralik winaq.

Pa Iximulew sib'alaj ek'i ri uwinaq ek'o pa meb'a'r'il chi'l lawalo meb'a'r'il, ri xaq katajin keriqitaj pa taq juyub' xuquje' xew chikixo'l waralik winaq.

Ri kub'ij ri ajlanik re ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kajib' (1994), ri retal ri man eta'matal ta rilik uwawuj chi wachulewil opanaq pa juk'al wuqlajuj ruk' nik'aj re jo'k'al (37.5%), chech k'ut kak'al ju'lajuj re jo'k'al (51%) winaq ek'o pa juyub', wa' we retal are nim na pa Latinoamerica. Ri aj pa juyub' ixoqib' (kak'al waqlajuj re jo'k'al/56% chuwach jun juk'al wajxaqlajuj re jo'k'al/38% achijab'), jacha pa taq tinamit (juk'al jun ruk' waqib' re jo'k'al /21.6% chuwach jun ju'lajuj ruk' jun re jo'k'al /11.1% achijab') are ri ixoq uriqom k'ax (INE, **Ulajuj Yakow b'i'aj chi Wachulewil re Tinamit**, kajq'o' b'elejlajk'al kajib', 1994).

Jacha kub'ij le INE, (**Ulajuj Yakow b'i'aj chi Wachulewil re Tinamit**, 1994) ri ulew uq'atem ri tijonil pa mojo'qa nab'e ub'antajik are juk'al oxlajuj re jo'k'al (33%), pa nab'e ub'antajik oxk'al b'elejeb' re jo'k'al (69%), pa ukab' ub'antajik juk'al jun re jo'k'al (31%). Ri tijob'alil sib'alaj ko'lik, ruk' uk'u'x pa'inem chi wachulewil keb' ruk' urox junab' (2.3), are qas lawalo pa taq le tinamital ri ek'o wi sib'alaj waralik winaq jun ruk' urox junab' (1.3).

Ri rajlab'alil chi wachulewil kuk'ut ri tinamit chi are ek'i ri alab'om alitomab' (kak'al jo'ob' re jo'k'al/45% majatz'aqat o'lajuj kijunab') ri kepooq' aninaq, are qas ek'o pa taq juyub', ri ewaralik winaq. Wa' we poq'sanem ib' q'atal jub'iq', qas qajnaq pa taq tinamit.

Ri unajtink kik'aslema ri ajlximulew kuk'ut ri man jeqel ta b'antajb'al ri ek'asb'anaq. Pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al jo'ob' (1995) xk'oji' pa oxk'al wuqub' ruk' nik'aj jun junab' /67.1 (oxk'al kajib' ruk' nik'aj wuqub' chikech achijab' chi'l oxk'al b'elejeb' ruk' nik'aj wajxaqib' /69.8 chikech ixoqib') are wa' ri unajtink ri k'aslema ri qas ko'l pa Latinoamerica.

Jech'ba'lil ok'owel yab'il re Iximulew

Ri Iximulew are jun amaq' jawichi' k'o wi jun ajawil re yab'il kaq'axik, jalk'atine xuquje ri man k'o ta tzuqb'al ib' chupam, aretaq kuk'ut rib' uk'iyik uchuq'ab' yojonel taq yab'il.

Ri uch'aqa'p tinamit qas kakiriq k'ax are ri ak'alab' chi'l ri ixoqib'. Ri etab'al re ri kikämikal ak'alab' kojom chech k'utb'al re ri b'antajb'al re utzwachil, pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995), pine na k'u tajin kaqajik, are nima'q pa Latinoamerica, juk'al b'elejlajuj ruk' kajk'al kajlajuj re jo'k'al chikech kaq'o' lajk'al (39.94 X 1000) ri ka'laxik ek'ask'oj, ri nimaq taq k'yixan re are taq wa': yab'il re pospo'y, q'oxom pamaj chi'l ri man utz ta tzuquw ib', xuquje' kak'utun nimaq taq etab'al re kikämikal ixoqib' ri kariqitaj rumal uk'axal alanik chi'l ri usuk'malil ub'aqil ixoq, uq'alajinik ri man nim ta kapajanik aretaq kalaxik (nik'aj uwaq pajb'al/5.5 Lbs. = 2.500 gramos), xuquje ukämikal mojo'qa kalaxik, xuquje ri man utz ta tzuquw ak'al (INE, ub'ixik ri kämikal 1995, 1998).

Xuquje' kak'utun nimaq taq etab'al kik'yal yowab' winaq rumal chaqij qulaj chi'l yab'il rech q'axenem alk'wa'lanik, chuxo'l wa' we uk'isb'al ri' ri SIDA. K'a pa urox ik' rech ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al b'elejlajuj (1999), ri Q'attaganem re Utzwachil chiwachil xuya ub'ixik wuqq'o' b'elejlajk'al keb' (2.982) ri yowab'ib' re SIDA riqom loq pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kajib' (1984).

Xaq kajunamatjik, pine na k'u k'o ujech'b'alil ruk' taq amaq' *latinoamericanos*, jawichi' kanuk'max wi ri k'yisan rech uk'yal kämikal, ka'ilitaj nimaq taq etab'al rech najtin yab'il man koqan taj. Pa wa' we jutanaj yab'il kariqitaj itzel taq spoj, yab'il rech anima, xuquje yojtajem pamaj, are tzij na k'u ri k'aslema kuk'a'x pa taq tinamit.

Pa we k'isb'al taq junab' ka'ilitaj unimatajik ri k'ax kab'anik, ri b'ensam chirij ri uwchil le ch'a'oj k'ate xtani'k, che ri are jun nima k'eyowal rech utzwachil chiwachil chi'l chi molojil. Wa' we b'anoj k'ax kariqitaj rumal kamsanem, esan winaq, elaq'axik chi'l sokotajem ruk' ch'ayab'al ja' unaware chi'l k'aqab'al q'aq', uwachil ri b'anowem makunik.

Pine na k'u kukoj uchuq'ab' ri ch'ob'cholom re ri utzwachil, man kakowin ta chech ukajmaxik ri winaq ruk' ri pataninem. Ri nima sachoj pwaq puwi' ri utzwachil chi wachulewil xaq chikech ri winaq kel wi, we pa kiq'ab' ri aj-upaja on chikech ri wokaj.

Ri ajchak re utzwachil ruk' no'jinik uriqik rib' na'ojb'anikil

Ri ajchak re utzwachil pa ri uk'iyal na'obj'anikil jacha ri ajlximulew, k'i taq mul kuriq k'eyowal aretaq chakunik pa jun k'olib'al ri jalan wi na'obj'anikil ruk' rech ri are' on, pine junam ri na'obj'anikil, ri tijob'en re on re ri wokaj k'o wi rech nik'aj ajawil chik.

Pa ronojel wi, chupam ri unaq'tisaxik rib' chi q'ij, pine kajmanem kunanik, unimal wokaj jacha tijonem, ko'k il chech uk'utik ri kunanik re q'atb'al tzij, man kakik'am ta ri uk'yal na'obj'anikil, xuquje ri qas k'o wi xajtalil uwa'lijsaxik ib' kech taq wokaj, ri kuya k'eyowal chech ri uk'a'n ib' chi'l ri moloj ujab'uxik ub'ixik chi rib'il ib'.

Ri b'anowem chech wa' maj qas uchuq'ab', xa k'u jeri' maj qas retal ri b'antajb'al re utzwachil rech ri winaq, rumal k'u wa' ri rajawaxik kaya uchuq'ab' chupam ri nawinem are le uk'amik wachaj chi'l uwa'lijsaxik ib' pa jun k'olib'al uk'yal na'obj'anikil.

Wa' we nawinem ri' are utz we kaya rumal ri tikilib'al, kowinb'al ri kub'an chi kanaw chech uya'ik k'ixib'al wach chi'l uya'ik uchuq'ab' ri na'obj'anikil ri k'o wi jun, che ri chi' na k'ut karil wi apanoq, kachoman apan ri kayo'w b'e chech kuk'am ri b'anowem qas rech ri wokaj, kaq'a'wachixik, kapaqab'ax uq'inonal ri jujun taq na'obj'anikil, are chi kux utz ri ki'utzwachil ri ajupaja chi'l ri wokaj ri qas kumajo xuquje' katerne'x rij.

Pa cha ri Iximulew kuya'o kayuj chupam ri qas nawinem rech uriqik rib' na'obj'anikil chech ri ajchak re utzwachil, ri rutzirsaxik ri ch'a'oj chi'l upatanixik ri k'eyowal q'oxom jolomaj, k'yisam rumal ri k'ax, ri ch'a'oj, ri tasoj wachil chi'l molojil etzelanem, xuquje ri b'antajb'al re moloj-pwaqil ri qas tiqital chupam ri uwa'lijsaxik uwach ri amaq'.

Chuxo'l ri tikilib'al chech ri uwa'lijsaxik uwach na'obj'anikil ri kib'im ejujun, kuya'o kuk'am ri ajchak re utzwachil pa jun k'olib'al na'obj'anikil, jacha ri:

1. We jalan jun man are ta kub'ij man nim ta uq'ij.
2. We kab'an k'olem pa jun k'olib'al na'obj'anikil are kub'ij chi keta'max uwa'lijsaxik ib' kuk'nik'aj winaq chik jalan kina'obj'anikil.
3. We kuk'a'x ib' ruk' jalan taq na'obj'anikil kojuq'inomarsaj.

K'amom chech: Aldana, C. (1994). Ri Uk'yal Na'obj'anikil chi uk'u'x tinojik.

We are kak'am wa' we tikilib'al ri', ri ajchak re utzwachil rajawaxik kareta'maj ukojik ri kajawax ub'anik chi'l rilik le jastaq. Reta'maxik ujaqik ri uchomab'al chech uq'inomaxik ib', man xaq ta xewi keta'max ukojik ub'eyal on jastaq rech le jun chi na'obj'anikil are chi kakoj ri uchomab'al chi'l tijob'al ib'.

Ri uriqik wa' xew kakowinb'exik we kub'an uchakub'al ri ajchak re utzwachil are chi ri wokaj jun chupam, ri wokaj jun chech ujikib'axik, unuk'maxik, rilawachixik xuquje retaxik ronojel taq b'anowem ri kub'an k'ax pa tukelal chi'l pa molojil.

Chomatal wi chi ri kitijoxik ajchakib' re utzwachil ejetaq wa' k'ax ub'anik. Jun nima chak wa' ko'l uq'ijil on kanajtinik, tiqital ruk' ret'amaxik ri b'anoj kajmanik pa komon chi'l ri

usuk'maxik k'utb'al, ri kuramij ronojel taq man k'extal ta chomanik ri sib'alaj ura'lim rib' pa ri moloj.

Nuk'manem re ch'ob'cholom utzwachil re Iximulew chi'l ch'ob'cholom re komon naq'atal kajmanem

Ri ch'ob'cholom re utzwachil nuk'matal rumal taq patanib'al re le Q'attaqanem re Utzwachil chi'l Molojil Pataninem (Q'UMP) xuquje ri Wokaj ajIximulew re Molojil Chajinem (WIMCH). Ri pataninem re ri Q'attaqanem cholotal pa oxib' tastalil, le nab'e tastalil jawichi' kaya wi ub'ixik xuquje uchajixik ri utzwachil ri kuya taq ko'l ja kunab'al; le ukab' tastalil jawichi' kakunax wi ri man k'axa taq yab'il ri kuya taq ja kunab'al; ri urox tastalil rech k'o wi uwach chi yab'ilal, ri kuya nimaq ja kunab'al.

Man ruk' taj, ri usuk'malil ucholaj man amaq'el taj kachokonik jacha ri chomatalik, xaqsí ka'ilitaj wi ri pataninik rech ri urox tastalil puwi' taq yab'il ri kakunataj pa ri nab'e tastalil.

Le Q'attaqanem ujikib'am ri uchak chi are k'amal b'e rech ri utzwachil pa ri nab'ejem, ilinem chi'l chajinem re ri utzwachil, rumal wa' karaj kub'insaj, xuquje kujach ri jastaq xuquje ri pataninem re utzwachil chikech ri tinamit, are na qas chikech taq tinamit tz'ilo'tal kiwach pa we amaq' ruk' chomanik re tob'alil, junamalil chi'l utzilal (Garcés, M.A., 1999).

K'a pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al wajxaqlajuj (1998), ri Q'UMP k'o juk'al waqlajuj le unimaq taq ja kunab'al (36), jo'lajk'al wajxaqlajuj (318) ja kunab'al, keb' uwach A chi'l B, xuquje kajq'o' waqk'al b'elejeb' ko'l taq ja kunab'al (329), kak'al oxlajuj ja k'ayib'al kunab'al xuquje kajq'o' k'ayib'al pa taq molojil, uk'olib'al kunab'al pa taq juyub' xuquje nik'aj chi k'ayib'al kunab'al (Garcés, M.A., 1999).

Man ruk' taj, pa ri utikitajik loq, xk'o chi kak'al lajuj junab', le Q'UMP uriqom k'ax rumal le sib'alaj jab'unem uwach, man ejun ta ri moloj, ri nima sachoj pwaq ya'om chech kunan utzwachil ri kayojow ri q'aten yab'il, ri man k'i ta upwaqil, man k'o ta sib'alaj k'olib'al, man qas ta utz chokonsa'n, xuquje man qas ta k'i kunab'al.

K'a pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al waqlajuj (1996), ri Q'attaqanem re Utzwachil uq'atem jun juwinaq jo'ob' re jo'k'al (25%) ri tinamit, ri WIMCH jun wuqlajuj re jo'k'al (17%), ri jupuq utukelal, lajuj re jo'k'al (10%), ri jupuq man re ta q'atb'al tzij, jun kajib' re jo'k'al (4%). Are kub'ij wa' kok'ow kawinaq re jo'k'al utinamit ri amaq' man opanaq ri ch'ob'cholom re utzwachil, ma wi jun chi patanib'al re kaxlan kunab'al, are qas lawalo pa taq juyub'.

Maja naj k'a naqaj na, ri Q'UMP umajim ukojik jun k'ak' no'jib'al chech unimarsaxik ri uqajb'al chi'l rutzilal, ub'i' ri Ch'ob'cholom Ruk'a'm rib' Pataninem re Utzwachil, chomam chi jun chokonsa'n katob'an chech uchakuxik unimaxik ri Ch'ob'onem re ri Ja'maril, ri kutzukuj kuya chikech ri keb'anow patan, kukoj uchuq'ab' are chi ejun ri wokaj, ub'anik utz che ri qas tzij-rajil rech taq b'anowem utzwachil, xuquje unuk'maxik jun ch'ob'cholom re jab'un ub'ixik ri man k'ax ta ujikib'axik xuquje uya'ik taq patan.

Ri utikilib'alil k'o pa ri uchuq'ab' ri k'amow b'e, man xa ta patanin re le Q'attaqanem xuquje uq'axexik ri pataninem chikech xaq winaq chik ri kakik'ulaj jun k'ak' no'jib'al wa'lijsan wach, ri kajaqb'ex re k'ayib'al re utzwachil.

Kub'ij jun k'ak' nuk'um ujab'uxik ri pataninem, ri kuq'axej pa kiq'ab' ri tastalil k'aman b'e jun k'i'laj kajmanem chech jun utza b'anowem waral rumal ejun ri xaq etob'anel ajwokaj ilol suk'ulik kib'i' Echajil re Utzwachil, Enawinel chi'l Etob'anel, xuquje' jun ri lyom. (Ch'ob'cholom re Nuk'um taq Amaq'il pa Iximulew, 1998 kajq'o' b'elejlajk'al wajxaqlajuj).

Ri nuk'man re uriqom tob'al pwaqil rumal ri Chajib'al pwaq chuxo'I Amerika re Wa'lijsan wach , pa ri unimarsaxik ri uqajb'al to'om kumal e'ilol taq patan, jacha nuk'um man rech ta q'atb'al tzij, we chi wachulewil on re uxekajil.

Jacha kub'ij ri Q'UMP, rumal ri ok'olik ri Ch'ob'cholom Ruk'a'm rib' Pataninem re Utzwachil/CHRPU, ri uqajb'al opanaq pa b'elejlajuj tinamital, rumal wa' kachomaxik chi ri kik'yal ri winaq man eqajb'em taj we ne juwinaq keb' re jo'k'al (22%). Chech taq ja kunab'al chi'l ko'l ja kunab'al ya'om uwi' ruk' oxq'o' ok'al oxlajuj (1.313) K'olib'al re wokaj (Ch'ob'cholom Ruk'a'm rib' Pataninem re Utzwachil, kajq'o' b'elejlajk'al wajxaqlajuj/1998).

Ri kö kech'awik man qas ta ku'l kik'u'x chi naj on naqaj katerne'x ukojik, jachike na k'u ri k'amow tzij, pwaqixik chi'l ajchakib' ri ekojom chech unimarsaxik; ri man qas ta usuk'ulik ri tukel k'ayinloq'oj chi'l taq nuk'um man rech ta q'atb'al tzij, ri man tasan ib' chirij ri uxekajil pwaqixik chi'l ri uk'yal kikojik etob'anel winaq. Jun chi tzij, rumal chi emeb'a'ib' ri tinamit, man qas ta ku'l k'u'x chi kekowin che utojik ri pataninem re utzwachil, sib'alaj nim are chi kakowinb'ex ruk'a'xik (Verdugo, J.C., sf).

Ka'ilik we katerne'x na ri /CHRPU/ (Ch'ob'cholom Ruk'a'm rib' Pataninem re Utzwachil), rajawaxik utz retaxik ri chololeb'al are chi kapajapo'xik we utz kaya uchuq'ab' chi xaq xew k'amow b'e chirij ri unimarsaxik chi pataninel.

Chuwach wa' we ch'ob'cholom, ri tinamit, ri waralik winaq, uwa'lijsam uwach xuquje uq'axem ojer jun Ch'ob'cholom re Pataninem re Utzwachil, nuk'matal rumal jutanaj chomanem, wokaj/popol, ub'antajem no'jinem, ub'inib'al chi'l chakunelab' re utzwachil ri o'kinaq chupam ri tolon upam rech ri ch'ob'cholom chi wachulewil.

Wa' we ch'ob'cholom katikilib'ax pa chomatal k'amb'ejab'al ri uq'atem ri uk'a'n b'e re ri junamalil chuxo'l jastaq jacha le q'aq' chi'l le tew, xuquje kichuq'ab' nawalib' chi'l ri man kilitaj ta kiwach b'aqilal, rumal rech k'o ajsaqwachom uwinaqil pa jalajoj taq chak, jacha kunanelab', ajq'ijab', ekojol q'ayes, echapal b'aq, ej'ol b'aqilal, e'iyom, ri ejun chupam ri ch'ob'cholom re nuk'um wokaj molojil.

Man are ta wa' kub'ij chi k'o jun junam ch'ob'cholom ri kutikib'a' ri ko'l uqajb'em ri ch'ob'cholom chi wachulewil. K'o k'u jun ch'ob'cholom re naq'atal utzwachil, che ri man qas ta utz chech uwa'lijsaxik uwach ri moloj, uq'i'om xuquje' uya'om chech ri tinamit jun tob'anem chech ri kajmanem rech taq k'eyowal re utzwachil.

Xuquje' man are ta wa' kub'ij chi k'o keb' ch'ob'cholom re utzwachil ri kupuyij rib' on kuk'ulula'j rib'. Le tinamit kuxola'j ukojik ukeb'chal ch'ob'cholom rumal uk'amb'ejaxik jachike ri utz chech (Solares, J., 1997).

Pa ri uk'yal taq tinamit nab'e kakikunaj kib' ruk' taq kunab'al re q'ayes. Pa nimaq taq tinamit are amaq'el kakoj taq kunab'al q'alajsatal uk'ayixik, are kuk'ut ri nim ropanb'al taq ch'awib'al.

Ya'om ub'ixik chi ri ewaralik winaq ek'o pa taq juyub' man kakik'ulula'j ta ri kaxlan taq kunab'al, kuk'utu chi ku'l kik'u'x xuquje' kakik'am wa' we kunanik. Ri kaketzelaj on kakixutuj chech le ch'ob'cholom re q'atb'al tzij are le pataninem jacha le ko'l ja kunab'al on nimaq ja kunab'al (Villatoro, E., 1996).

Ri kaq'ateb'en re uk'amik ri pataninem re le ch'ob'cholom utzwachil, are le unajal le k'olib'al xuquje le rajil le b'inib'al ch'ich', we sib'alaj naj ek'o wi ri winaq, nik'aj chik chirij le na'ojb'anikil xuquje ri jalajoj k'aslemal teren wi.

Pa ri ko'l ja kunab'al chi'l nima ja kunab'al, kab'an wi k'ax chikech ri winaq, rumal man kakik'oxomaj taj/kakich'ob' taj, xuquje' man kech'aw ta pa kaxlan tzijob'al. Man kaya ta b'e chikech le achijab' ko'k kuk' le kixoqil pa le nima ja kunab'al, jun joron xuquje k'ulel k'olib'al, ri qas jalan wi chuwach uparochoch ri waralik winaq. Ri ajupakochoch ketz'api' kanoq xuquje' kaq'atex reta'maxik jas kakik'ulmaj (Villatoro, E., 1996).

K'o tijob'al ib' ri uwa'lijsam jule' chomanik xuquje k'ulula'nem, jacha le ukojik le tuj pa jujun taq k'olib'al re K'iche' on Xinab'jul, chila' kab'ixik chi ek'o ajkun on kunanelab' ri kitaqom uyojik wa' we tijob'al ib' ri' (Solares, J., 1997).

On tijob'al ib' ri k'ax ukuyik, jacha ri tijob'al ib' re tzuquw ib' re ri nan yowab' ixoq, pa ri uwuq ik' kujek' ri tijon wa chech uq'atexik taq k'ax pa ri alanem, ri kaq'atow ub'e'ik pa nima ja kunab'al, ri k'olib'al man utz ta kakil ri enan ewaralik winaq (Solares, J., 1997).

Ri ajchak re utzwachil pa komon, ya'talik kanaw chech reta'maxik taq ch'ob'cholom re naq'atal utzwachil, are chi xa junam katak'i ruk' le ch'ob'cholom re utzwachil re q'atb'al tzij, ri kub'an utz chech ki'utzwachil ri ajupaja chi'l taq wokaj ri man kub'an ta k'ax chech uchuq'ab'il moloj chi'l utza taq toq'ob'san wach tijob'al ib', ri kusaqk'exwachij ri uteerne'xik taq b'anowem rech taq pataninem, aretaq xya wa' chupam ri komon moloj tijob'al ib'.

L O Q' A L A J

T I J O X E L

Kariqla jucholaj tzij ri rajawaxik keta'majla ri kub'ij. Ri lal kakowinla che utzukuxik pa jun solb'al tzij ri kub'ij on katala chikech winaq ri keta'm wa' we tzij.

1. No'jinik
2. Meb'a'ril

3. Lawalo meb'a'ril
4. B'antajb'al ajlab'alil winaq chi wachulewil
5. Unajal k'aslemal
6. Yab'il
7. Q'axen yab'il
8. Oqanel yab'il
9. Yab'il man tz'aqat tzub'al ib'
10. Yujunel najtin yab'il
11. Kikämikal ak'alab'
12. Usuk'ilal ub'aqilal ixoq
13. Kämikal re mojo'qa kalaxik
14. Uk'yal kämikal
15. Najtin yab'il man koqan taj
16. Pataninem kumanik
17. Uq'ajb'em wokaj
18. K'eyowal chomab'al
19. K'ak' yakow ib'
20. Nuk'um pataninem jachatalik
21. Echajil utzwachil
22. Ch'ob'cholom pataninem jawi' ejun wi ri wokaj

K'OTOJ CHI'AJ CHIB'IL IB'

Sik'itajnaq we ramaj, rajawaxik kaqaq'atab'a na we k'utuj are chi kojchoman chirij ronojel ri b'im. Chech wa' kaqab'ij chechla, kak'ulajla uwach we kapetik ri':

1. ¿Jachike taq ri jech'b'alil re ajlab'alil moloj winaqil re Iximulew, xuquje re ri wokajla?
2. ¿Jachike taq ujech'b'alil ri ok'owel taq yab'il cholotal pa we ramaj? ¿La ruk'a'm rib' ruk' re ri wokajla?
3. ¿Jachike uchak ri ajchak re utzwachil pa taq ri wokaj re ri amaq'? ¿Jachike ri echla?
4. ¿Jas nuk'matal wi ri ch'ob'cholom re utzwachil chi'l ri naq'atal pataninem pa Iximulew? ¿Jachike taq rutzil chi'l retzelal? ¿La kachokon chech ri wokajla? ¿Jasche?
5. Jikib'ala jachike qas ub'antajik ri utzwachil pa ri wokajla, kakoqla ronojel jastaq re ajlanem ri kariqla pa jun chak re solowinem pa juyub'.

Kamik xtani' ri k'utuj re we ramaj, k'amb'ejajla ri xeta'majla ruk' ri ub'eyal xqab'ij pa ri tikb'al la re. We utz kana'la, terne'jla rilik le jun ramaj chik.

RAMAJ KEB'

**Ri ajchak re komon utzwachil
pa jun k'olib'al kuriq wi rib' na'obj'anikil**

Ub'eyal:

Aretaq kasik'itajik xuquje' kak'ototaj we ramaj, kariqla ri jastaq eta'man-tijob'al ib' ri kuya b'e chechla kanawla che:

- Ruk'a'xik rib' ri jastaq re na'obj'anikil re ri wokajla ruk' ri pataninem re naq'atal utzwachil chi'l kaxlan.
- Ujikib'axik no'jinik q'alajsam (naq'atalik chi'l kaxlan) re pataninem re utzwachil, kak'ixib'ax uwach ri jastaq re na'obj'anikil re ri wokajla.
- Ucholik ri no'jinik tzijom pa ri ub'eyal xq'axik, qas ruk' chatal chomanik.

Jaqb'al re

Ri al Marta, reqele'n ajkun, xk'o chi k'i junab' opanaq pa jun wokaj ri man reta'm ta uwach. Jun q'eqchi' wokaj pa Alta Verapaz, juk'al jo'lajuj (35) etab'al chech Cobán, xa ulew b'e ri kab'inib'exik. Ruk'am b'i k'i uwach eta'mab'al xaq chuwach wuj chi'l tijob'al ib' xuquje ri suk'ul anima chech ukojik, ub'anik utz chech ri utzwachil re ri wokaj.

Man ruk' taj, kutzijoj chiqech chi ri nab'e taq k'eyowal xuk'ulmaj are ri man kuch'ak ta ri ku'b'al kik'u'x ri winaq. Man ko'pan ta ri winaq pa ri ja junab'al; man ruk' ta ku'b'al k'u'x kak'ulax pa taq ja, ruk' uk'axal kab'ix chech ri karaj kunojsab'ej wi re ri ajlab'alil wuj. Ruk' xib'in ib', pa ruk' jikib'an uk'u'x, jacha ri kano'jinik, ri al Marta xuchomaj, kuch'ak ri ku'b'al kik'u'x ri winaq.

Kamik kutzijoj chiqech chi xaq xew ruk' ri naj k'olem kuk' ri winaq, xuk'oxomaj wi /xuch'ob' wi jasche xuriq taq wa' we uk'axal pa ri nab'e taq uchak, xuquje', jasche aretaq xb'e uq'ijil, xkowinik xunuk'maj jun ch'ob'cholom re pataninem ruk' kichak ri wokaj, ri uya'om wi ruk' tikb'al taq eta'mab'al k'i uwach chi taqanik re pataninem ri ya'om rumal ri wokaj. Ri wokaj utz kakina'o kakil ruk' ri are', kijaqom ri uchija xuquje' kisuk'ub'am chi kakito'o are chi konojel kakib'an utz chech ri utzwachil pa ri wokaj.

Ri al Marta xkowinik xchakun ruk' chomanik puwi' uriqik rib' na'obj'anikil. Ya'om jequel terne'nil ri ub'anowem, ma reta'am chi pine man k'o chi ri are', ri wokaj kakiterne'j taq b'anowem taqanik chech jun utza k'aslema nuk'matal kumal konojel.

Ri Q'attaqanem kaki'kot ruk' ri uchak ri al Marta, par are qas kaki'kot ri wokaj che ri karil ri uchuq'ab' na'obj'anikil pa ri pataninem re utzwachil.

Ri uriqik rib' na'obj'anikil chi no'jinik re chak chirij komon utzwachil

Kachomaxik chi rajawaxik wi ri ajchak re utzwachil pa Iximulew karilo kareta'maj ukojik le na'obj'anikil chi no'jinik re chak ronojel q'ij.

Xa jun tzij tiqitalik chech reta'maxik ri kub'ij ri uriqik rib' na'obj'anikil, kuya'o kamajix unik'oxik xuquje' kachomax rij ri uxer tzij riq ib' xuquje ri tzij na'obj'anikil.

Ek'i ri ajtz'ib'ab' ri kichomam xuquje' kijikib'am le tzij na'obj'anikil chi uch'aqa'p jalan taq tijob'al xuquje pa taq jalan xajtal q'ijil, man qas ta k'ax xuquje' naq'tisalik kab'ix chech: *na'obj'anikil are jutanaj chuq'ab'ilal, taqanik, tijob'al ib', eta'mab'al chi'l chomanik q'axem chi ija'lil, ri ruk'a'm rib' xuquje' ujikib'am ri kano'jin jun moloj.*

Ri na'obj'anikil man xaq ta jun xuquje' man kaslab' taj; kak'ex pa ri kik'aslemañ ri tinamit, pa ri uriqik rib' ruk' nik'aj na'obj'anikil chik. K'i b'anom wi, aretaq tikitajnaq loq ri uwachulew, ch'o'jinaq taq ri na'obj'anikil, che ri xa man kajunamatat taj, xa jech'etal ri upa'ixik/ujachik ri moloj, kajmanikil chi'l pwaqil chuq'ab', ri kuk'yirsaj jun chuq'ab'inel na'obj'anikil chi'l jun chik chuq'ab'italik.

Rumal taq we ch'ojin na'obj'anikil ajawam ukojik jun na'obj'anikil puwi' jun chik, ri man qas ta wachinaq, ma ri chuq'ab'inelab' kakik'am apan jastaq re chupam ri kina'obj'anikil ri echuq'ab'im, xuquje' ri echuq'ab'im kakowaj unaq'tisaxik ri kina'obj'anikil, kakiyuja'j ruk' kech ri chuq'ab'inelab' xuquje' kakik'am apan ri kech.

K'i b'anom wi, ri chuq'ab'im na'obj'anikil kub'an ko'l rumal jun q'inat re k'isonem, jacha xkik'ulmaj k'i taq waralik tinamit rech Amerika Ajsik. Pa nik'aj chik, ekowinaq chech upoq'saxik kib', ek'yirnaq on kech'ojin puwi ri uk'yal ruk' ri jupuq chuq'ab'inel.

Pa we q'inat re chuq'abinem na'obj'anikil majim k'i uwach k'amow na'obj'anikilal, ri jikib'am ruk' jalan taq b'l'aj, jacha: junamatat wach, yuja'n wach on jachanem wach.

Le junaman wach are karaj chi ri jupuq na'obj'anikil chuq'ab'im kajunamatat ruk' ri jupuq chuq'ab'inel, kusach kan ri retal taq uxe uitkirib'al na'obj'anikil, kuk'am ri retal na'obj'anikil kech ri chuq'ab'inelab'. Jacha kech ri waralik taq winaq ajlximulew aretq keb'e pa taq uk'u'x taq tinamit, kakaj kesach pa taq ri kaxlan k'olib'al na'obj'anikil, are chi man ketastalo'x taj.

Le yuja'n wach, we ne utz ri urayi'n aretaq karaj kuyuja'j uwach ri na'obj'anikil chi'l ri uxe'l rija'lil ri kachokon chikech ri kapuq, par kasach k'u wa' we kajawax keb' tinamit man junam ta kib'antajik xuquje rumal chuq'ab'. Are wa' kab'anow chech ri jupuq chuq'ab'inel we karaj kuk'am taq retal na'obj'anikil rech ri jupuq chuq'ab'italik ri utz chech, a're k'u ri echuq'ab'italik man k'o ta kakito' wi kib' (Aldana, C., 1994).

Pa le jachoj wach, chijujunal chech le jupuq na'obj'anikil, pine xaq jun ulew ek'o wi, kakiwa'lajsaj kib', che ri man qas ta kakiriq kib'. Wa' we jachoj wach we ne kaya' rumal ri

jupuq chuq'ab'inel on kajikib'ax rumal ri jupuq chuq'ab'italik. Jacha kik'ulmam ri *Ghetos* chi'l ri *Apartheid* pa Sudáfrica on ri chajital ulew pa Ajsik re Amerika.

Le uxer tzij "riq ib" are kuk'ut ri uk'a'n ib' chikixo'l k'i jalan jastaq re ri uriqom rib' xuquje pach'unem ib', che ri xaqs etastalik, kichajim ri kijunani.

We quk'am qib' ruk' le tzij na'obj'anikil, kuya b'e chiqech chech utiqik utza'm le kub'ij ri uxer tzij ruk' ri rayi'n unimarsaxik ri ujech'b'alil xuquje ri pach'unem ib' chikixo'l k'i taq na'obj'anikil ri k'o pa jun moloj uk'yal na'obj'anikil. Ri ujech', ri tzij uk'yal na'obj'anikil kuk'ut ri ulemik rib' k'i taq na'obj'anikil pa jun moloj, ri man qas ta kub'ij jun uk'a'nem on pach'un ib'.

Pa ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al (1960) xtikitaj uloq ri tzijob'elil rech uriqik rib' na'obj'anikil, ri xmajix wi uya'ik ub'ixik taq tz'ib'am chak chirij ri k'utb'al rech uk'yal na'obj'anikil chi'l uriqik rib' na'obj'anikil. Ejujun taq ajtz'ib'ab' kakiya' apan ri uriqik rech taq moloj k'ulmatajinik ruk' taq wa': ri uk'isb'al uq'ijil kaxlan, ri retzelaxik ri uk'yak uwach winaq aretaq xtani' ri Uxekajil Ch'a'oj, ri kak'ut pa ri suk'malil pa ri Uxekajil Ch'ob'onem chech resaxik ronojel ri kayo'w ri tasab'alil re uxe'l rija'lil, ri uxekajil kojowem re echb'alil winaq, ri junelik kiq'axenem winaq ri uwokom taq uk'yal na'obj'anikil tinamit xuquje ri kojowem re ri Uxekajil Wokaj puwi' ri rajawaxik unimrasaxik ri uxekajil riqoq ib' ruk' uk'ixib'alil, junamalil chi'l k'amanikil (CENDEC, 1998).

Pa ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al waqlajuj (1976), pa ri Unimal Riqoq ib' rech UNESCO xb'an pa Nairobi, xya chech ri uriqik ib' na'obj'anikil tijonik uchuq'ab' chech ri uwa'lijsaxik uwach. Ri rok'owib'en chi juwinaq junab', xux jun taqanik xuquje uk'olib'al solowinem pa taq Nima Tijob'al chi'l uxekajil taq wokaj.

Jun jikib'a'n ri man k'ax taj, ri kachomaxik chi kumaj chech ri urayi'n we wujil are: "*ri ko'laj q'inai re uk'a'n ib' chuxo'l k'i taq na'obj'anikil, are chi kaq'inomar uwach*".

Pa jun moloj ri karaj kukoj wa' we jikib'a'n chi uk'u'x ri wa'lijsan wach, kuch'o'jjik uk'olik jujun taq jastaq jacha:

- Uk'amik chi tzij ri echb'alil re ujech'b'alil na'obj'anikil.
- Uk'amik chi tzij ri uk'yal taq na'obj'anikil.
- Uk'olik xuquje unuk'maxik junam taq ch'awib'al chi'l ukojik pa junamam ri taqanik.
- Nimaq taq k'olib'al chech chomanem chirij ri tijob'al ib' chi'l uwa'lijsaxik uwach na'obj'anikil.
- Uriqik chikech taq puq na'obj'anikil ri e'lenaq kanoq, chirij taq tob'ab'al sak'ajil re jab'un ub'ixik chech uwa'lijsaxik uwach xuquje ri ujab'uxik ub'ixik ri na'obj'anikil.

Pa ri tijonik kachomaxik chi ri uwa'lijsaxik uwach ri uriqik rib' na'obj'anikil kuya reta'mab'al, k'oxomanik chi'l k'ixb'alil chech ri winaq puwi' taq k'i na'obj'anikil re ri moloj ri kel wi, jacha chi unimal tikiliba'lil rech ri uwiqik chi winaq, pa ri unuk'maxik ri ub'anikil.

Ri no'jinik k'utb'al pa jun k'olib'al uk'yal na'obj'anikil ya'talik kab'ixik are chi kataqex ri uya'ik uchuq'ab', k'ixib'alil chi'l k'olem pa utzil chikixo'l taq na'obj'anikil, rajawaxik kaq'a'wachix ri rutzilal re chi jujunal are chi kawok jun amaq', che ri uq'inomal uk'yal na'obj'anikil are kok ra/rab' ri wa'lijsan uwach molojpwaqil.

Pa ri amaq' Iximulew, we man kachomax rij ri uk'yal na'obj'anikil pa ri no'jinik chi'l kajmanik chi wachulewil, k'o ri rech utzwachil chupam, kux b'a jun nimalaj q'ateb'al chech ri utz kel ri nuk'mab'al, chololeb'al chi'l ri uwa'lisaxik uwach chi wachulewil.

Rajawaxik kachomaxik chi ch'o'j na'obj'anikil riqital pa Iximulew, are kux jun q'inal re chuq'ab'inem na'obj'anikil ri kak'ut rumal ri etzelanem chi'l ri moloj esanem, chi pwaqil chi'l kajmanil rech ri waralik winaq.

Kamik chik, ruk' ri ujuch'ik ri Ch'ob'onem re Ja'maril xuquje ruk' ri qas ukojik ri ch'ob'onem puwi' ri kechb'alil waralik winaq, tajin kakoq chuq'ab' chech uya'ik wa' chupam ri tijonik chi wachulewil.

Ri tijob'al ib' re kunanik xuquje ri pataninem re utzwachil chiwachil, ri qas pa ujuyub'al waralik winaq, man kachomax ta rij wa' we no'jinik. Ri naq'tisan tijonik ruk' kitijoxik uwinaqil utzwachil re pa juyub', kakikoj kichuq'ab' chech uq'axexik ri eta'mab'al puwi' ri utzwachil re q'atb'al tzij, man k'o ta chupam ri uk'yal na'obj'anikil chi'l xajtal uwa'lijsaxik kiwach ri wokaj, xa k'u jeri' man qas ta kachokon ri riqoj ib' chi'l moloj ch'awem chib'il ib', ri kuya b'e chech roksaxik ri eta'manem pa ri chomab'al chi'l ri komon naq'tisanem.

Ri ukojik ri uriqik rib' na'obj'anikil chi no'jinik pa ri uqajb'al komon utzwachil jacha pa nik'aj chi uqajb'al, sib'alaj k'ax rilik, xuquje' chech ri kino'jinik chi'l ri kichuq'ab' ri winaq k'o wi. K'i taq uwach ri k'amb'ejab'al re ri uriqik rib' na'obj'anikil tijonik, par maj jun kojom chech ri utzwachil. Man ruk' taj, kuya'o kataqex ukojik ri uriqik rib' na'obj'anikil chi no'jinik re ri komon utzwachil pa we Iximulew, kuya'o kachomax rij taq wa':

- Ri eta'manem chi'l ri k'ixb'alil re taq tijob'al ib' rech ri komon naq'atal kunab'al.
- We kaq'ax chupam mojo'qa ch'ob'on tzij chi'l man utz ta no'jinik chirij taq ch'ikital taq tijob'al ib' chi'l naq'atal taq ajsaqwachom.
- Ri uk'olik pine man k'i ch'ob'onem nuk'mam rumal taqanik pa junamam, junam taq tzij xuquje ukojik k'ulb'a'til, etab'alil, ri kuya b'e chech utzijoxik ri chak re komon utzwachil.
- Uk'olik nimaq taq k'olib'al chech ri ch'o'jtzij re tijob'al ib' chi'l b'antajb'al ri kub'an k'ax chech ri komon utzwachil.

- Saqk'ewach chikech ri epuq na'obj'anikil e'lenaq kan chirij ri ukowinb'exik ch'awem chi'l tijob'al ib' chech uchajixik ri utzwachil.
- Unuk'maxik tob'a'b'al chi'l taqanik chech ri komon kojonem chi'l k'amowem kech kunanelab' e'ajsaqwachom, je chikech re q'atb'al tzij, enaq'atalik chi'l xaq winaq.
- Uya'ik taq tob'ab'al sak'ajil chech ri solowinem, uwa'lijsaxik wach chi'l ujab'uxik ub'ixik ri naq'atal kunab'al.

Ri k'ixb'alil chech molojil nuk'manem, taqab'anel chi'l ukowil uk'u'x wokaj

Ronojel wokaj, pine ko'lik, k'o utzijob'elil. Ri uwinaq k'o ojer una'obj'anikil, kakuk'a'j kib' rumal taq chuq'ab'ilal chi'l taq moloj taqanik. Ri ajchak re utzwachil ya'talik kachoman chirij wa', rajawaxik nimalaj kuk'ixb'ej taq wa'.

Pa taq jujun mayib' wokaj, ri naq'atal taqab'anel k'a nim ri kichak kakib'ano, pine na k'u jalan ub'anik chi jujunal chech ri wokaj, k'i taq ri k'olib'al ri no'jimal katuquutub'ik. Aretaq kopan jun ajchak re utzwachil pa jun waralik wokaj, ya'talik kusolowij wa'.

Pa taq ri mayib' wokaj ri qas kakinaq'tisaj wi, ri taqab'anelab' k'a enuk'matal kumal ri nimaq winaq k'o keqele'n, ri a're enimaq taq winaq sib'alaj k'ixib'alil kiwach, sib'alaj suk'ul kino'jib'al; kipatanim ri kiwokaj chi ronojel ri kik'aslemal, man tojtal taj, k'i ri eqeles'n chiwachil xuquje' xa ko'l ma ronojel taq uchak ri wokaj, jacha: Tob'anel ajkalte, ajpatan chirij tyox, k'amal b'e re wokch'ob'. Ronojel wa' we tzijob'elil re patan are ri kuya ub'anik chi K'amal B'e, ri kak'amow b'e chi reta'am, rilom ronojel. Pa taq wa' we k'ulmatajem, ri enimaq ta winaq k'o keqele'n a're kechapow ri tob'anel ajkalte, ri keyo'w kitaqkil ri wokch'ob', kekipixab'aj ri wokaj xuquje' a're ech'ab'etal chech uchomaxik ri ch'a'oj. Aretaq kakimulij kib' ri winq jetaq kib'anik wa', kakib'i'aj "Nimaq taq winaq k'o keqele'n, Nuk'uj kech nimaq taq winaq k'o keqele'n on Nuk'uj kech nimaq winaq" (Esquit, E., 1997).

Jacha ri unaq'tisab'al mayib', ri winaq kucha'o ri requele'n chi'l ri kub'an chupam ri umoloj, teren chirij ri retal rik'ilal. Ri ek'amal taq b'e we ka'lax pa ri retal ik'il E on B'e, ri kino'jinik amaq'el are ri patanijik. Xaqsi are ri moloj kakiriqo xuquje' kakikowirsaj ri reta'mab'al ri k'amal b'e, kakiya b'e chech patanijik (Esquit, E., 1997).

Ri ujech'balil ri rajawaxik karuk'a'j jun K'amal B'e kak'utunsax pa ri qas ilom eta'mam rech jun nima winaq k'o requele'n, Abraham García.

We kusipaj ri Uk'u'x Kaj Uk'u'x Ulew jun eqeles'n chawech xuquje' katchap chech kipatanixik ak'alab', alab'om alitomab', eri'jab' winaq, enimaq winaq, achijab' chi'l ixoqib', katmatzaloq, utz chab'ana', chameja ri ajolom, chayaka ri atebeb', chata chech ri Ajaw che ri are qatat qanan qonojel, eta'mab'al, chomab'al, ilonem chi'l k'oxomanem. Are chi ri matzalb'al, ri q'ateb'al chi'l etzelan awib', kel loq pa ri ak'u'x.

Eujun taq ajtz'ib' kakik'utu chi ri wokch'ob' kech nimaq taq winaq k'o kinimaxik xuquje k'amawamil chi'l kichakulil pa ri kiwokaj, ma xa man xya'taj ta chikech xkiwiq kib' ruk' eta'manik xuquje reta'maxik ri kab'ixik ri kuk'ak'alij jun nimalaj rilik apanoq chi'l q'alaj ilonik puwi' taq k'ulmatajem rech wokajil on chi wachulewil. Pa taq we k'isb'al junab' xa kojom k'ax chech taq wa' we yo'n b'e chech taq rayi'n chikech wokch'ob' winaq chi'l re q'atb'al tzij (Esquit, E., 1997).

Jujun chi taq retalil moloj k'a k'o na pa jujun taq wokaj ruk' nimaq taq eqomal pa taq jikib'anem wokaj. Pa ri na'obj'anikil K'iche', ri ejuk'ulaj Chuch Qajaw xa echatal rumal chi utz keno'jinik xuquje' ewinaq k'ixb'alil kiwach rumal ri wokaj chech kipixab'axik ri ek'ulaj chi winaq, ri ek'ulja xuquje' ketob'an chech uchomaxik ri ch'a'oj pa taq ri wokaj. Ri e'iyom, ri ka'il na kab'ek, man xaq ta xew kakachi'laj ri ixoq chupam ri uyab' ixoq, alanem xuquje aretaq alanaq chik; xuquje' epixab'anel kech a'jupaja.

Ri upaja xaqsí juq'at moloj chi'l kajmanik che ri rumal kachajixik xuquje' kanimarsax ri mayib' taqanib'alil, xuquje' kakik'exwachij xa jun chupam ri moloj. Pa ri uk'u'x ri upaja kuk'am wi jutanaj chi tikilib'alil ri winaq, xuquje uchuq'ab'ilal na'obj'anikil ri kach'ikib'an ri katiqow ri moloj (Esquit, E., 1997).

Ri tinamitalil ya'tal ub'ixik rumal ri ch'ob'cholom re q'atb'al tzij man kumaj taj pa ronojel taq chak re ri nuk'matal uch'ob'cholom. Pa ri cha'om kech taqab'anelab' chi'l nik'aj chik komon jikib'anem, man are ta ri utukel winaq ri kacha'onik xa are le ajupaja k'exwachim rumal ri tat on achajil, on ri nan. Ri alab'om alitomab' ri ya'tal chikech kek'uli'k, xuquje' ko'pan chech ujikib'axik ma a're ajupaja k'o kichuq'ab'; xa k'u cha', ri kek'oji' pa taq riqoib' a're taq achijab' chi'l ri alab'om ri wuqlajuj k'a wajxaqlajuj kijunab' (Barahona, C., Gaitán, M., Gómez, S., Luciano, Díñez, Ramírez, L., 1998).

Pa ri mayib' chomab'al kaya nim uq'ij ri taqab'anel chuwach ri chuq'ab'ilal, jacha kutzijo ri Saq Chumil re Alvarado:

Chech ri mayib' ri chuq'ab'ilal kak'iy rumal ri patan kuya ri winaq chech ri wokaj xuquje ri unimal ub'anik ri winaq kape chech ri kel uk'u'x chikech nik'aj chik, xa k'u cha' pa ri tzijob'al K'iche' "nim ub'anik" are kub'ij nim ub'anik che ri cholotal ub'ixik "nim ri ub'anik". Pa taq ri wokaj ri chuq'ab'ilal kanimar ri uq'ijil kachakun pa ri wokaj maj kariye'j chech (Brown, R., Strasburger, V., 1991).

Rumal k'u wa', ri cha'inem re q'atb'al tzij jech'etal chech ri mayib' chomab'al. Are chi kacha'ix jun nab'e q'at/puq, ri wokaj kachoman na puwi' ri nawinik, kajmanik, man qas ta katze'nik, suk'ul uchomanik chi'l nik'aj chik. Kakitzijo ri nimaq taq winaq k'o keqele'n, ri winaq kib'anom chi patan ri a're' taqal chikech (Esquit, E., 1997).

Kamik chik k'o sib'alaj k'i uwach chi komon moloj nuk'manem chuxo'l taq ri jalan wokaj rech Iximulew, ruk' jalajoj taq utastalil re uchajixik ri naq'tisab'al, tajin k'u kasach ri upam ri moloj chuq'abilal ri kaq'alajsan uchak ri mayib' taqab'anel.

Kamik chik ri wokch'ob' rech taq wokaj ekesam b'i ri nuk'uj nimaq winaq, xtikitaj loq aretaq xub'an ri keb'raqan pa ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al waqlajuj (1976). Ruk' ri

unimarsaxik ri uk'utik rib' ri Komon Patanib'al, qas ne ruk' ri lab'a'lil xuriq k'ax ri amaq' pa taq we k'isb'al taq junab', ri mayib' taq wokaj tajin katuqarik (Macleod, M., 1997).

Ri kojon k'ax chirij taq wokaj xuk'yisaj taq jachan uwach ri taqab'anel, xuchup uwach ri uk'a'mil chech jun ija'lil ruk' jun chik. K'a chi' k'ut, k'i taq ri wokaj tajin katzalij wi uloq ri chuq'ab'ilal chi'l ri mayib' na'obj'anikil chikij apan ri naq'atal taqab'anel. Jacha pa Santiago Atitlán, aretaq xb'an ri uk'yal kämsanik pa ri junab' kajq'o' b'eljlajk'al lajuj (1990), xuquje ri uwa'lujem ri tinamit xelesan b'i ri lab'a'lib' pa ri wokaj, ri wokch'ob' re Suk'ulil chi'l Uwa'lisaxik ib', nuk'matal kumal alab'om ek'amal taq b'e, xok chech relesaxik unimal kib'anik ri nuk'uj kech nimaq winaq (Macleod, M., 1997).

Ri wokch'ob' re utzirsanem tajin kekowirik. A're taq keterne'n ub'anik taq chak. Are chi kak'am uq'ab' taq chak, rajawaxik na jun tow no'j pa komon riqoj ib' jawichi' kach'o'jtzijix wi we nim upan ri chak, we kakowinb'ex uchakuxik xuquje' we kak'am uq'ab' kumal uk'yal ri wokaj (Esquit, E., 1997).

Aretaq xtikitaj loq ri ch'ob'onem xuquje ri ujuch'ik ri ja'maril pa Iximulew, xjaqataj ri kijunani xuquje ri kuyuj ri yo'winaq b'e chech utzalijsaxik loq ri una'obj'anikil ri mayib'. Jab'unaq ri tijob'al ib', man k'u'tal taj. Ek'i ri mayib' wokaj ri tajin kakinimarsaj ri keta'mab'al puwi' ri b'antajem, nuk'manem chi'l naq'tisanem, aretaq xmajix utzalijsaxik ri keta'mab'al ri mamib'.

Ma sachan chiqech chi ri na'obj'anikil kab'inik, man xaq ta jun k'o wi, rumal k'u wa', ri nuk'um moloj xuquje taq uwokajilal kuk'ex rib' kab'e uq'ijil xuquje ri uk'olib'alil. Ri ajchak re komon utzwachil rajawxik kusak'ab'a ri ujolom chech uriqik, uk'ixb'alil uwach xuquje' man kab'an ta q'axem puwi' we kanaq'tisax chi q'ij.

Tajin kak'oxomax ri uk'olik ri jalajoj taq chomanem chi'l taq tijob'al ib' chech uchajixik ri utzwachil

Chi jujunal chech ri na'obj'anikil k'olinaq pa ri uwachulew ukojom k'i taq uwach chi tijob'al ib' chech uchajixik chi'l uriqik chi jumul ri utzwachil. Are wa' elesam chech ri mulim tzijob'elil eta'manem, chupam taq ija'lil, ri uxe utikarib'al k'a chuxe' kan ri tzijob'elil.

K'o taq naq'tisan kunanik ub'i' kaxlan, we ne are qas jab'unaq pa we uwachulew, ri katikilib'ax pa ri solo winem chi'l uk'otik ri uk'yik taq yab'il xuquje ri uchakunem ri b'aqilal xuquje ri ukojik ri nimalaj sak'ajil chech uk'ulula'xik, ujeqik on uq'atexik ri kuwachij ri yab'il.

Wa' we naq'atal no'jinik chupam taq ch'ob'cholom re utzwachil uwa'luisam uwach, qas ne aretaq xmajix utzalijsaxik ri uchomaxik ri Kajmanem re Nab'e ub'antajik Utzwachil, pa ri riqoj ib' rech Alma Ata pa ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al b'elejlajuj (1979), chirij apan jun tz'aqat ilonem, jawichi' ch'ikital wiri utzwachil man xaq ta xew rumal nich' taq b'aqilal, xa ne rumal k'i taq uwach chi b'anal re jacha pwaqil, moloj chi'l kajmanil.

Jun chi tzij, chakum nik'aj chi ch'ob'cholom ri man qas ta jab'unaq pa we uwachulew jacha le kunab'al nich' etab'al ukojik chi'l ri uminik b'aq chupam b'aqilal ri utikilib'al chomanem chech ri turuwem uwa'al b'aqilal re chuq'ab' b'aqilal chi'l ri tiqb'al upam xuquje chirij ronojel ri b'aqilal.

Ri jutanaj eta'mab'al chi'l ri tijob'al ib' kumanik tikilib'am pa ri komon eta'mab'al chi'l ri ilawachinik ri q'axetal chi ija'lil, xa ruk' ch'awem, katzijox ri Naq'atal Kunab'al on Naq'atal Uk'yal Kunab'al.

Ri naq'atal tijob'al ib' man xaq xew kech ri sutinaq taq moloj, ri etastal apanoq on waralik winaq. Xuquje' ka'ilitaj pa taq moloj ri sib'alaj wa'ljinnaq kiwach chi q'inomab' ri nimarnaq ri kipatan re utzwachil.

Ronojel taq ri tijob'al ib' kumanik, xa ta apachike ri chomanem tikilib'al chi'l ub'antajem no'jinem, kak'oji' utz on itzel uwachil. Ri qas nim ub'anik kachomaxik chi k'i uwach k'amb'ejab'al ri man xaq ta jun tak'al wi, xa k'u cha', kawa'lilj uwach xuquje' kak'extajik ruk'a'm rib' ruk' ri moloj tzijob'elil wa'ljiisanem, che ri ronojel kuwachij ri chuq'ab'inem rech ri winaq are chi kuriq ri ki'kotemal.

Are k'u ri rech we Iximulew, ri uriqom rib' ruk' ri kaxlan kunab'al, re q'atb'al tzij xuquje' nuk'matalik, wa'ljinnaq uwach, rumal jun tzijob'elil q'inal ri pa uk'yal kaq'axexik, rumal naq'atal ch'awem ri sib'alaj ura'lim rib' pa ri nuk'um wokaj.

Wa' we naq'atal kunab'al wachital rumal ri eta'manem q'axetalik xuquje' echab'em kan chech ri na'obj'anikil re waralik winaq jacha ri k'amom loq chikech ri kaxlan winaq pa taq jo'k'al junab' Kajlajuj, o'lajuj chi'l waqlajuj. Chi ija'lil wa'linaq uwach xuquje' q'inomarnaq. K'i chech wa' we kunab'al solowim puwi' ri ub'antajem uno'jixik re ri kaxlan kunab'al, jacha qas ronojel rech ri k'ayin q'ayes ri uk'utum ujunamalil ri upatan kunab'alil ruk' ri uq'inomal uwachulew.

Pa taq ri waralik wokaj, ri tijob'al ib' re ri naq'atal kunab'al ruk'a'm rib' xuquje' uriqom rib' ruk' ri mayib' na'obj'anikil, rumal ronojel nim kojonem chi'l naq'tisanik ri kutiq le q'inal re utzwachil, yab'il chi'l ri winaq ruk' ronojel taq ri k'ulmatajem re uwachulew, moloj, q'ijilo'nik xuquje uxekajil.

K'i uwach ri chomanem k'amb'ejab'al chi'l k'yisab'alil ri b'im chech uch'ob'onsaxik taq yab'il chupam ri naq'atal tikib'al uwachulew mayib'. Man are taq urayi'n we k'amb'al b'e chech unimarsaxik ri eta'manik puwi' jun chi uwach kumanik. We kub'an keb' uk'u'x, kuya'o kata chikech ri tz'ib'anelab' jacha Villatoro, Reyes, Hurtado, Adams, Foster, Neuenwander, Souder o Douglas.

Ri Reyes kumulij utza'm ri jalan taq k'amb'ejab'al chi'l k'yisab'alil xuquje' kuchol uwach taq yab'il jacha ri mayib' tikib'al uwchulew pa taq we jutanaj (Reyes, O., 1998).

1. K'ajsan wach ri makaj b'anom rumal Ajaw.
2. Uk'oqopixik ri junamalil tew-q'aq'.
3. Uk'oqopixik ri junamalil re b'aqilal.

4. Kichuq'ab' nawal chi'l nik'aj chik man ka'ilitaj ta kiwach.
5. Kichuq'ab' nik'aj chi winaq.

Pa ri nab'e tastalil kayuj chupam taq yab'il k'yisam rumal k'ajsan wach kech ri tyox on nik'aj chik we e'utz on ja'l', ri kaq'at k'ajsan wach: kämikal, q'oxom b'aqilal, yab'il, rumal uq'ajsaxik, man unimaxik taj, usachik taq taqanik kech tyox.

Pa ri uk'ab' tastalil kayuj chupam ri yab'il k'yisam rumal uk'olik keb' chuq'ab' kuk'ulula'j rib' xuquje' karachi'laj rib', ri tew chi'l ri q'aq', ri k'o pa jun junamalil k'o chupam chi'l chirij ri ulew, jacha pa taq ri jastaq k'aslik on man k'as taj, ri xa rumal jujun taq b'anoj chi'l b'antajb'al kak'oqopixik kuk'yisaj yab'il.

Wa' we chuq'ab' katzijoxik man karesaj ta umiq'inal ri b'aqilal, xa ne rumal jun b'antajb'al chupam ri jastaq. Ri k'amb'ejab'al chech wa' jule' yab'il are le q'xom b'aq chi'l ware'aj, k'yisam rumal aninaq ujorob'ik ri b'aqilal. Ri jun ajtiko'n we kachakun ronojel jun q'ij chuwach le q'ij "q'aq'ob'inar loq", aretaq katzalij chuwach rochoch kach'aqi' rumal jäb', kajorob' ri ub'aqil k'ate k'uri' kumajij q'oxowem ri b'aq chi'l uware.

Pa ri urox tastalil kak'oxomaxik chi ri winaq, are qas pa taq nab'e taq junab' rech ri uk'aslema, kuriq k'ax rumal uk'exik taq k'olib'al on aninaq slab'em, ri kuk'yisaj chi jujun taq utz'aqat ri b'aqilal katzaqik on kaslab'ik, kuya jun yab'il.

Jun k'amb'ejab'al rech wa' we yab'il ri' are le "qajnaq upuja'" ri kuya chikech ak'alab' we k'ate oxib' on kajib' kik'il aretaq kaxulub'ax kiwi', we keslab'ax aninaq on ketzaqik. Wa' kuk'yisaj ri ujutjub'ik ri upaja'j jutaq mul chirij on chuwach, are taq wa' retal: lo'lob'ik, xa'oq, kaq pamaj chi'l q'aq'al. Ri naq'tisan rech taq wa' we q'oxom ri' are ri qas k'ax uchomaxik pa ri ch'ob'cholom re utzwachil re q'atb'al tzij.

Pa ukaj tastalil kayuj chupam ri k'ulmatajik jawichi' ri jujun taq nawal ek'aslik man ka'ilitaj ta kiwach ri kakib'an k'ax chech ri winaq kakik'yisaj yab'il. Jacha ri k'ulmatajik aretaq kawonob'ax kan ri b'aqilal rumal ri anima, kachap k'u rumal jun itzel nawal on jun rajaw juyub' ri man kuya ta b'e chech kok pa ri ub'aqil, kutaqchi'j ri kab'ix chech utzaqik ri anima. Kuya'o xuquje' kak'yisax rumal jun xib'inem; rumal jun riqoj ib' ruk' jun nawal ri kutaqchi'j chi ri anima kutzaq kan ri b'aqilal xuquje' man karaj ta chik katzalijik. Xa apachike k'ulmatajik, we man kakowinb'exik katzalij ri anima pa ri b'aqilal, ri winaq aninaq kakämik.

Pa k'isb'al re, pa ri uro' tastalil kariqitaj wi taq yab'il wachim rumal ri kab'ix chech aj-itz. Pa taq wa' we k'ulmatajik jun aj-itz xaq pa utukelam on xa kata chech rumal jun chi winaq, kakowinik kutaq b'i jun itzel chech jun winaq chik.

Pa we tastalil ri' kaya wi ri "wachaj" ri qas keriqow wa' a're ri ak'alab' xuquje ri awajib' k'a alab'om alitomab', a're ne ri qas je'l ke'ilitajik. Wa' kak'ulmatajik aretaq kaka'yex jun winaq rumal jun chik ri kachomaxik chi xa "k'o uchuq'ab' ri kaka'yik" on nik'aj chi b'antajb'al b'aqilal k'o wi ub'anik, jacha we k'o che "chaqij chi" q'aq'ab'irem on ch'ajo'nem, ri kub'an k'ax chech ri ak'al. Ri retalil kak'extajik, par jun chupam ri ujutjub'ik, kaq pamaj, muluwk'u'xaj chi'l xa'oq (Burt, M., 1998).

Ruk' nik'aj chik katzijox jun chi uwach chi tastalil riqital pa taq nik'aj chi solowinem jacha ri b'anom rumal ri García, Guerra chi'l Balam, pa taq mayib' wokaj re Campeche chi'l Yucatán, jacha (García H., Sierra, A., Balam, G., 1996):

- Man suk'ul ta tijow wa: k'yisam rumal ko'l on uk'yal wa'im, aninaq wa'im on man suk'ul taj, jujun taq uwach chi wa ri kab'ixik chi al, tzam, ruk' uxer.
- Man suk'ul ta k'olem on aninaq slab'em: tzaqik, ch'ayoj, kanajtin ku'lem/t'uyulem; uyakik al taq jastaq ri kuk'yisaj man xaq ta xew q'oxom rech b'aq, xuquje nik'aj chik jacha kaq pamaj, ch'urur pamaj on ujalk'atinik ri ch'ajo'n.
- Tz'ilol: tz'ilob'anem re wa katijowik, ja'/joron, chokonsa'n re b'anb'al wa, le uwach ulew, le puqlal, ri amolö, awajib'. Ri tzij tz'ilob'anem man are ta kutzijoj ri b'aqilaj sib'alaj ch'uti'n, xa are uk'u'x jastaq k'o k'i chech xuquje' b'anal k'ax.
- Tuqa'rيل: uk'a'tal rumal ri man utz ta tzuquw ib' ri kanab'ejsan taq yab'il, jun chupam ri upojpob'il ri kik'.
- Ub'antajik chomab'al: ri k'a'hal chi'l oyowal kakowin chech uya'ik kaq pamaj, ch'urur pamaj, man k'o ta ri ch'ajo'n on utu' ri nan, utixik ri k'ä chi'l nik'aj chik.
- Yab'il k'yisam rumal kaqiq': je ri kape jun chomanem ri qas nim ri kub'ij ri k'o pa kaxlan na'obj'anikil, ri k'ututal pa ri ucholik k'i taq uwach chi b'anoj re k'aslemal, utzwachil, yab'il chi'l kämikal.

Ri retal q'alajsab'al, ukunaxik chi'l uchajixik ronojel taq we yab'il ri' kajawataj kijunani ek'i taq ajsaqwachom, jacha kunanelab' aj-itz, eji'l b'aqilal, ejeqol b'aq, e'iyom chi'l nik'aj chik.

Ronojel taq wa' we chomanem chi'l tijob'al ib' ra'lital pa taq k'i tastalil ri naj qajnaq pa taq ri wokaj waralik winaq chi'l man waralik winaq taj. Ma b'im chik pa nik'aj chi q'at, ri qas kuya'o are uriqik jujun taq tijob'al ib' chi'l naq'atal kojonik ri kayuja'x ruk' naq'tisanem kaxlan kunanik, pa jun ch'ob'cholom re tastalil re tow no'j ri teren chirij ri rutzilal k'amb'ejatal pa ri tijob'al ib'.

K'OTOJ CHI'AJ CHIB'IL IB'

Sik'itajnaq chi we ramaj, rajawaxik kaqaq'atab'a na we qak'otonik are chi kaqamajij jun chomanik puwi' ronojel ri tzijom. Chech wa' kaqab'ij chechla kak'ulajla uwach:

1. ¿Jachike taq ri jastaq na'obj'anikil ri kajikib'an ri wokajla?
2. ¿Jas kab'anla chech uriqik rib' ri jastaq re na'obj'anikil tzijotal kanoq ruk' ri patanjik re kaxlan naq'atal utzwachil?

3. ¿Jas kab'anla chech uchakuxik ri pataninem re utzwachil (naq'atal chi'l kaxlan) pa ri wokajla man kaq'axex ta ri na'obj'anikil?
4. Tasala ri no'jinik ri xchol-la kan ajsik kab'ijla ri chomanik xkojla chech utasik.ç

RAMAJ OXIB'

Utzwachil re ri ak'al chi'l ri k'a maj a k'ajol q'apoj

Ub'eyal:

Aretaq kak'is usik'ixik chi'l uk'otik we ramaj ri', ri lal kariqla ri jastaq re eta'man-tijob'al ib' ri kuya b'e chechla kanawla che:

- RUk'amb'ejaxik ri ajlab'alil k'utum pa we ramaj we ruk'a'm rib' ruk' ri qas ub'antajik ri utzwachil rech ri wokajla ri xchakujla pa le Ramaj jun.
- Ub'ixik uk'exb'alil ri kuya b'e chech ub'anik jun suk'ul pataninem re utzwachil re ri ak'al chi'l ri k'a maj a k'ajol q'apoj, kayuja'x ruk' ri uk'yal na'oqb'anikil re we amaq' chi'l re ri wokajla.
- Ujikib'axik we rajawaxik ri pataninem cholom pa we ramaj we kakowinb'ex ub'anik pa ri wokajla, katikilib'ax ri ukojik on man ukojik taj.

K'ulmatajem re ri ak'al aj Iximulew

Pa we Iximulew ek'i chikech ri ak'alab', qas ne a're ri warilk winaq, ek'as pa taq k'axa taq b'antajb'al molojpwaqil chi'l re utzwachil. Xaq katajinik kekäm rumal oqanel taq yab'il che ri kakowinb'ex uq'atexik, teren ri man utz ta tzuquw ib'. Ri kek'asi'k, are ek'i, kakiriq k'ax chech ri kanajtin man utz ta tzuquw ib' ri kak'utuw uq'atik k'yem chi'l ri tz'aqat k'yik. Wa' we b'antajb'al, ruk'a'm rib' ruk' man kakowinb'ex ta tijonik, unimarsaxik ri na'oqb'anikil, ukojik k'ax, tasanik, k'a eko'loq ko'ksax pa chak, kuya ri ak'al chuwach k'ax ri kuq'atej ri uk'yik chi b'aqilal, chomab'al chi'l molojil.

Wa' we q'atenik man xaq xew ta ri ak'al kariqowik, chi'l ronojel ri moloj, chech ri unawik uk'yik xuquje ri ujeqelik pwaqil, moloj chi'l kajmanil. Ri ja'maril k'a maj a naj kariq pa Iximulew, maj utikilib'al xuquje uq'i'b'alil we man kaqaya b'e chikech ri ak'alab' kamik qas kak'iy kib'aqilal, chomab'al chi'l molojil. Are kub'ij wa' kaya uwa, ch'uqb'al re, utzwachil chi'l tijonik chech chi q'ij, xuquje' kachajix chuwach ri tasanik, wonob'anik, q'a'wachinik, b'anow k'ax.

Pa taq ri ajlab'alil kaq'alajin wi wa'. Pa ri k'isb'al taq junab', ka'ilitajik chi tajin kux utz, no'jimal xuquje amaq'el kak'extaj we retalil.

Ri etab'al re kikämkal ak'alab' pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995) xq'ati' pa juk'al b'elejlajuj ruk' kajk'al kajlajuj (39.94), pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al wuqlajuj (1997) q'atal pa juk'al wuqlajuj ruk' oxk'al wuqlajuj (37.77) chi k'aq'o' lajk'al (1000) a'laxnaq ek'ask'oj. Je k'u chech ri rajlab'al re ukamikal k'ate kalaxik (jun k'a juwinaq wajxaqib' q'ij a'laxnaq), pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995) q'atal pa kajlajuj ruk' juk'al kab'lajuj (14.32), are k'u pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al wuqlajuj (1997) q'atal pa oxlajuj ruk' oxk'al keb' (13.62) chi kaq'o' lajk'al a'laxnaq ek'ask'oj (Garcés, M.A., 1999).

Ri kak'yisan kikämikal ak'alab' chech taq wa' we uk'eb'chal chi junab' are taq oqanel yab'il rech ri jek'b'al uxlab', kok'sanik chi'l nik'aj chik ri katereb'ax chirij man utz ta tzuquw ib' chi'l alanik mojo'qa uq'ijil. Ri kak'yisan ri ukamikal k'ate kalaxik chirij ri alanik mojo'qa uq'ijil xuquje ri pataninem re alanem.

Ronojel taq we k'yisa'n ri' teren chirij ri man ch'ajch'oj ta k'olib'al, man utz ta ub'antajik ri molojpwaqil. Man k'o ta okem pa taq pataninem re utzwachil xuquje elenaq kan utijoxik ri nan.

Pa ri jupuq jun k'a kajib' kijunab', ri etab'al re kämikal xk'extajik chuxo'l taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj k'a kajq'o' b'elejlajk'al wuqlajuj (1995 a 1997) chech wuqlajuj ruk' oxk'al wajxaqlajuj k'a waqlajuj ruk' jumuch' chi kaq'o' lajk'al (1000) a'laxnaq ek'ask'oj. Ri k'yisan re xuquje xaqsí are taq okem oqanel yab'il rech ri jek'b'al uxlab' chi'l kok'sanel, ri teren man utz ta tzuquw ib' chirij (Garcés, M.A., 1999).

Ri k'utb'al re kik'yal yowab' winaq chech ukeb'chal puq kech ri ak'alab' xaqsí are ri okem man utz ta tzuquw ib', ri sutin rij chi are kakiriq k'ax ri emeb'a' taq tinamit xuquje' etereb'am kanoq.

Are k'u ri tow no'j chi wachulewil re utzwachil kech ak'alab' pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995), kak'al wuqlajuj re jo'k'al (57%) chikech ri ak'alab', chuxo'l kab'lajuj k'a juwinaq o'lajuj kik'il, kakiriq man utz ta tzuquw ib' chi konojel (qajnaq kepajanik) (INE, 1995).

Ri ak'alab' maja jo'ob' kijunab', pa nik'aj chikech k'o najtin man utz ta tzuquw ib', chikech juwinaq kajib' re jo'k'al (24%) kachomaxik chi lawalo. Pa ri uk'u'x taq tinamit ri uk'yal kopan pa juwinaq jo'ob' re jo'k'al (25%), are k'u pa taq juyub' kopan pa oxk'al re jo'k'al (60%). Ri juremaj qas k'o wi uk'yal are ri releb'al kaqiq' uqajb'al q'ij, kopan k'a pa oxk'al lajuj re jo'k'al (70%). Pa taq ri puq mayib' kopan pa oxk'al wajxaqb're jo'k'al (68%), are k'u ri man ewaralik winaq taj are juk'al wuqlajuj re jo'k'al (37%). Ri sib'alaj lawalo man utz ta tzuquw ib' kub'an k'ax chikech oxib' ruk' oxib' re jo'k'al (3.3%) chikech ri ak'alab' maja jo'ob' kijunab'. Ri tinamital k'o wi uk'yal we k'ax are B'okob' xa ko'l ma kukamulij ri etab'al chi wachulewil (INE, 1995).

Utzwachil rech k'a maja k'ajol q'apoj pa jun k'olib'al uk'yal na'obj'anikil

Ri k'a maja k'ajolil q'apojil cholom chi xa jun tastalil kuq'axej ri tzijob'elil uk'yik ri winaq, chuxo'l ri ak'alil chi'l ri ri'jalil. Ri uxo'l etab'al man qas ta suk'ulik, chomatalik chi chuxo'l lajuj k'a b'elejlajuj kijunab', pine na k'u kab'eyetaj na ronojel ukowirik ub'aqil uchomab'al ri winaq. Ri tikb'al re, ri unajtinik, ujalatalil ri na'ojojinem chi'l ri unimal uq'ij ajupaja chi'l moloj, ri qas pa uk'yal ch'ikital pa ri na'obj'anikilal.

Chupam katz'aqat wi taq utikilib'alil q'inal chech uk'yik ri winaq, jacha ri ukowirik ri b'aqilal chi'l usuk'ulik ri ub'antajik jun winaq, ruk' wa' kusuk'ub'a taq wokchak re

uk'aslemał, nawilal chech uloq'oxik rib' chi'l chech ri rajil utz'aqat, ri ya'ow uchuq'ab' ri chomanik chirij ri ukojb'al, uwach uk'aslemał chi'l ri nawilal ri man ka'ilitaj ta uchomab'al.

Rumal wa' kachomaxik chi jun k'axa tastalil chech ri uk'yik ri winaq are chi kux tz'aqat winaq kawachir ri uchak. Ri keb' uwach chi k'axa tastalil pa ri uk'yik uk'aslemał ri winaq, ri k'o kuwachij na chi na'obj'anikil are ri reta'maxik ch'awik pa ri nab'e keb' junab', ri ukowirik ri alk'wa'lanik pa taq oxlajuj k'a waqlajuj kijunab'.

Man ruk' taj, pa k'i taq na'obj'anikil chi'l nuk'man taq ch'ikil moloj, ri qas k'a maja k'ajolil q'apojil, man kak'oji' taj ma atam ko'ksax ri winaq pa chak xuquje kek'ulik. K'i wi ri na'obj'anikil ri k'a maja k'ajolil q'apojil alk'wa'lanik karuk'a'j rib' ruk' jun nima k'exoj kik'olib'al ri winaq pa ri moloj. Wa' we k'a maja k'ajolil q'apojil alk'wa'lanik juch'utal rumal jun k'i'laj uwach chi q'ijib'al ri kachokon chech unuk'maxik uq'axexik ri ak'alil pa ri ri'jal (oxk'al wajxaqib'/68), ri kuwachij jun k'ax on aninaq k'exoj ri man kaq'ax ta na chi no'jimal.

Le k'a maja k'ajolal q'apojil che ri pa uq'ajb'al q'ij ch'ikital ri uje'x are ri nim unajtinik, man ujikib'anik taj, ri uk'yal ri ch'a'oj chi'l ri k'ax man ruk'a'm ta rib' chikixo'l ri uk'yik alk'wa'lanik chi'l ri uk'yik molojil (68). Wa' we jikib'anik kuk'a'x rumal k'i chi chuq'ab'ilal ch'ikital rumal taq kojow atz'yaq, eta'maxik kiwach chi'l ri uje'lal keka'yik, xuquje chi k'i na'obj'al jacha le jalk'atin no'j xuquje ri k'ulula'nil.

Pa jun k'olib'al uk'yal na'obj'anikil chi'l riqob'al pwaqil jacha ri ajIximulew, ri ujikib'axik chi ajreleb'al q'ij chi k'ajolal q'apojil man utz taj kejunanix ronojel ri tinamit. Wa' sib'ajal kaq'alajin pa taq waralik juyub' wokaj, jawichi' kak'oji' wi k'i taq uwach chi chuq'ab'ilal na'obj'anikil, rumal kuk'am k'i ub'e ri k'a maja k'ajolal q'apojil on man kachomax ta rij.

Man ruk' taj, we kaya ri k'a maja k'ajolal q'apojil chupam jun etab'al q'ijil chuxo'l ri lajuj chi'l ri b'elejlajuj kijunab', we ne kakowinb'ex ujech'b'axik ri ub'antajb'al re utzwachil rech ri k'a maja k'ajolal q'apojil aj Iximulew. Ri etab'al ri kämikal pa we jutanaj k'o uxo'l etab'al are keb' ruk' oxib' chi kaq'o' lajk'al (2.03 por 1000). Ri nab'e tastalil chech chupuw b'i'aj chikech ri achijab' are le kämikal rumal poq'san k'aqab'al q'aq', are k'u chikech ixoqib' are taq uyab' uxlab' chi'l ixko'l. Pa jupuq re o'lajuj k'a b'elejlajuj junab', ri oxk'al kajib' re jo'k'al (64%) re kämikal chikech achijab'. Are wa' kuk'utu chi sib'alaj nim b'anow k'ax chikixo'l ri k'a maja k'ajolab' q'apojib', ri karuk'a'j utijik tzam chil sik', ri kuk'utunsaj man suk'ul ta utzwachil chech uchomab'al xuquje man k'o ta tob'anem chi'l k'utb'al pa upaja chi'l molojil.

Jun jastaq ri rajawaxik kachomax rij pa Iximulew a're ri k'a maja k'ajolab' q'apojib' chi'l alab'om alitomab' re kamik are ri ak'alab' xkiriq nimalaj k'ax xuquje ri ujab'unik upaja b'anom rumal ri ch'a'oj k'ate xtani'k. Wa' kujutaq chech uchomaxik chi sib'alaj ek'i ri k'ajolab' q'apojib' k'o taq retal q'oxom jolomaj chi'l man k'o ta kitab'anem ajupaja chi'l molojil, che ri ruk'a'm rib' ruk' ri meb'a'r'il xuquje ri man k'o ta tijonik, ri kuya ne utikilib'alil ri unimal ri b'anow k'ax kamik, xuquje ri utijik sik' chi'l tzam chi'l nik'aj chi q'ayes yojol jolomaj.

Ri mayib' ak'alil chi'l ri chak pa juyub'

Utz kaqab'ij chi we katzijoxik xa jun tob'ab'al rech ri ch'o'jtzij chirij ri ak'alil chak, pa taq mayib' tiko'nil wokaj re Iximulew.

Ri chak are jun usak'ajil ri winaq tikilib'am pa ri nuk'manem k'yisanik chi'l tzoqopinik ri kak'am b'i rumal uk'a'mal taq riqoj ib' tiqitalik, pa ri uwachixik ri jastaq chi'l chomanik rajawaxik chech uk'aslemal jun moloj.

Man ruk' taj, jacha kub'ij ri al Ana Silvia Monzón, pa Iximulew, ek'i ri ak'alab' kakimajij chak k'a emaja na, ri ma wi chi b'aqilal chi chomab'al esuk'ul chech, xuquje' xa k'ax ri keya wi che ri man k'o ta kech chech ri k'yisanik, nuk'manik chi'l tzoqopinik ri rajawaxik chech ri chak chikech ri winaq (Monzón, A., 1997).

Are na k'u ri ajlab'alil moloj winaq re ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al b'elejlajuj (1989), e 214,634 ak'alab' ri k'o lajuj chi'l kajlajuj kijunab', are ri wajxaqlajuj re jo'k'al (18%), ejun chi chech ri Tinamit Chak chi Pwaqil (TCHP), chikech k'ut ri oxk'al waqlajuj ruk' wuqub' re jo'k'al (76.7%) are kakib'an ri tiko'nijik. Are na k'u ri yakow b'i'aj chi wachulewil pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kajlajuj (1994), wajxaqib' ruk' kajib' re jo'k'al (8.4%) chech ri tinamit chuxo'l wuqub' chi'l kajlajuj junab' ejun chupam ri TCHP, ri kanimarsax pa b'elejeb' ruk' kajk'al b'elejlajuj re jo'k'al (9.99%) pa ri juyub'. Xaq ka'ilitajik, pa jo'ob' junab', ri kajlab'al ri ajchakib' ak'alab' qajnaq pa nik'aj (50%).

Wa' we ajlab'lil, man kuya ta chupam ri kichak ak'alab' alitomab' pa ri ja k'olib'al chi jun tob'ab'al re ri ajupaja, jun chi tzij, man qas ta are kuk'ut ri ub'e'el, we kachomax rij chi xa ko'l ma kak'al jo'ob' re jo'k'al (45%) rech ri ak'alil tinamit man k'o ta kokik pa ri Ch'ob'cholom tijonik (Chi junab' ajlab'al re ri Q'attaqanem re Tijonik, 1997) ruk' kajlab'al ri elem b'ik re wajxaqib' ruk' keb' re jo'k'al(8.2%), ri kub'ij chi ri kajlaba'lil ri ajchakib' ak'alab' sib'alaj nim na (Garcés, M.A., 1999).

Ri komon patanijb'al ajlximulew, ujuch'um ri Ch'ob'onem rech Kechb'alil Ak'alab', uk'amom uq'ab' chi kuchakuj k'i uwach uxekajil taqanik ri kuk'ut uchajixik ri rechb'alil ak'al. Ri q'ataj juk'al kab'lajuj (32) jewa' kub'ij (UNICEF, sf):

"Ri Komon Patanijb'al ejun chupam kakik'am ri rechb'alil ak'al chi kachajix chuwach ri q'a'wchin pwaqil chi'l chuwach ri ub'anik xa apchike chak ri kuya k'ax on kuq'at ri tijonik on b'anal k'ax chech utzwachil on chech ri uk'yik ub'aqil, uchomab'al, uno'jib'al on molojil".

Ri taqanib'al re chakulil rech we amaq' kuch'ik ri kajlajuj junab' chi ujunab'il umajixik uk'amik uq'ab' chak. Ri Nima Taqanib'al rech Amaq' kuk'utu chi ri ak'alab' majaa kajlajuj kijunab' man utz taj kekoj pa chak, xewi ri q'atalat chupam ri taqanib'al. Chuxo'l taq ri q'atab'al ch'ikitalik kub'ij chi utz kataqb'ex ri ak'alil chak we kaq'alajsaxik chi xa kak'oji' pa eta'manik on we xa sib'alaj k'o urajawaxik. Q'alaj wi chi kuk'ulula'j rib' ri man kaya ta b'e chech xuquje ri kaya b'e chech (OPS/OMS, 1998).

Pa ri waralik juyub' ajlximulew k'o jun nimalaj tijob'al ib' re ukojik ri ak'al pa chak k'a ko'loq, che ri ek'i kechomanik chi utz chupam ri q'inal re k'utunem-eta'manem chech ri chak ri karanib'ej uk'yik chi'l ukojik ri ak'al pa molojil, che ri chi na'obj'anikil sib'alaj ura'lim rib' chi jun uwach chech ukowirsaxik ri uk'a'nem ib' pa upaja chi'l wokajil. Ri ilom eta'mam mulim chupam jun solowinem b'anom rumal jun Wokch'ob' Sak'alil K'amal b'e re le Wokchak Rigoberta Menchú, puwi' ri ukamulixik ub'anik ri qas mayib' tijonik pa Iximulew, kak'utun wa' (*Equipo Técnico Coordinador, FRMT, 1997*):

"Aretaq kojk'yik, xuquje' kaqeta'maj chikech ri qatat qanan re xketa'maj ri a're' kuk' ri kati't kimam. Ri tat chi'l ri nan a're kek'utuw chiqawach chi q'ij ri nab'e taq kichak ri achijab' xuquje kech ixoqib', kojchakun kuk' a're'.

K'a chi jo'ob' junab', ri qatat qanan kakiya chi qachak choja xuquje' no'jimal kojkik'am b'i pa juyub'. K'a chi wuqub' on wajxaqib' junab' xojkik'am b'i pa chak pa juyub'. K'a chi kab'lajuj junab' xweta'maj aq'er chi'l josq'inik ruk' nutat. Kojkowin chi jub'iq' chech ri chak k'a chi kajlajuj junab', k'a chi wajxaqlajuj junab' ojachijab' ojixoqib' chik re chak ruk' jikib'anem pa qatukelal.

Chuxo'l ri wuqub' chi'l ri b'elejeb' junab' ri ixoqib' kakimajij lejenik xuquje ub'anik chak chotaq ja. K'a chi ju'lajuj junab' kojkowin chi jub'iq chech ri xk'ut chiqawach. Chuxo'l ri kab'lajuj chi'l ri oxlajuj junab' ya'tal chik kaqab'an ri chak chotaq ja, aretaq katz'aqat kajlajuj on o'lajuj junab' kojkowin chech ub'anik ronojel chak choja".

Ri chomanem puwi' taq ronojel ri b'im kan ajsik, ya'talik kab'an chi usaqilal ri eta'mab'al re b'atz'in molojpwqaqil ajlximulew, ri tzijotal chi pa ramaj ajsik, par ri tajin kaqatzijoj kamik, are kaqach'a' ri wokownaq ri echb'alil chi'l ukojik ri ulew xuquje ri b'antajb'al re ri meb'a'r'il pa ri juyub'. Are qas kub'ij wa' chikech chi ri ak'alil chak chi are kab'anow ri rajawaxik rech ajupaja k'aslem xuquje ri b'antajb'al etzelanem chirij ri pataninem chiwachil.

Ek'i taq tat nan pa juyub' kakichomaj chi sib'alaj ek'i kalk'wa'l, are qas chikech ri achijab', are wa' kux uq'ab' ajupaja ajchak ri kato'w ri k'aslema. Ri tijob'al ka'ilitajik chi xa tzaqb'al q'ij kuk'ulula'j ri tijonem chi'l ukojik ri ak'al pa chak. Are k'u ri utijoxik ri alk'wa'l ala kaya uq'ij, ma are uchuq'ab' chakil kel choja, ri man kanajtin ta keb' junab' (Monzón, A., 1997).

Jun chi tzij, sib'alaj eta'matal ri man qas ta suk'ulik xuquje xib'ib'al ri b'antajb'al re utzwachil pa ri chak pa juyub', chikech ri aj pa juyub' chi'l tiko'nelab', are qas k'i chikech ak'alab', rumal xaqsi kakiriq wi yab'il. Chomatal kiwach chi uq'ab'il chak ri xa nik'aj kitojb'al kaya'ik, man tz'aqat taj on xa chowal, k'i ri man tojtal taj.

Man are ta wa' urayi'n we wujil ri uya'ik jun ch'ob'on tzij chi'l kojb'al k'u'x chirij wa', xa ne kab'an unimarsaxik ri eta'manem, chomanem chi'l nuk'manem uchi'xik chirij we katzijoxik. Man ruk' taj, chirij ri k'amb'al b'e chech ri ajkun re komon utzwachil kuya'o kak'is ub'ixik jujun taq jastaq:

1. Chupam ri rechb'alil ri ak'al we man q'ajtalik, qas ya'talik ka'ilik chi kelesax ronojel taq chak ri kub'an k'ax chech ri qas utza uk'yik ub'aqil, uchomab'al, molojil chi'l k'utu'nil.
2. Rajawaxik kak'ixb'ex uwach ri tijob'al ib' k'utuj k'amb'ejab'al katzukux unuk'maxik ruk' jun k'ak' k'amb'ejab'al k'utuj re q'atb'al tzij ri kusuk'maj ri ak'alab' chech ri chakunik pa ri kiwokaj chi'l kib'atz'in na'ojb'anikil.
3. Tzukuxa nik'aj chi uk'exwach ri ak'alil chak chi jun rajawaxik chech ri k'aslemal, jacha chikech ri ajupaja pa juyub', kachol taq wa': Utz tojb'al ik'il, utz taq b'antajb'al rech loq'ojk'ayij re taq uwachil tiko'n, unimarsaxik ri rutzilal chi'l uriqik uwachil ri tiko'n xuquje okem pa uk'yal ulew.
4. Utaqexik ri k'yiasanem uwach, man tastanem ta chak chi'l tijonem, are qas chikech ri mayib' alitomab', che ri qas u'kyal xaq k'ek'etal ri kaya'taj chikech rumal ri man eta'matal rilik uwawuj xuquje ri chak kab'an pa ri ochoch.

Urajawaxik ri pataninem re utzwachil rech ak'al

Ri Iximulew ujuch'um ri Ch'ob'onem rech rechb'alil Ak'al, rumal re kuk'am uq'ab' uchajixik chi'l saqk'exwachixik ri rechb'alil chech ri suk'ul uk'yik. Xuquje', ri unima taqanib'al kusaqk'exwachij ri kechb'alil konojel ri ak'alab', ki'kotemal chi'l tijonik. Ma k'u ruk' taj, k'a k'o jun nimalaj unajal chuxo'l ri b'im ruk' ri b'anoj.

Tikilib'am pa ri Ch'ob'onem tzijotalik, kuya'o kaq'alajsaxik chi ri ak'al pa we uwachulew, xa apachike ri moloj, ub'anik on na'ojb'anikil kel wi, k'o k'i rechb'alil nim uq'ij chech usaqk'exwachixik ri suk'ul uk'yik. Chupam ri utzwachil jewa' kacholb'ex wi re:

1. Uq'ijil okik pa ri pataninem chi'l chajinem re taq yab'il.
2. Sib'alaj k'i xuquje' utza tzuquw ib'.
3. Utza taq b'antajb'al chech ri suk'ul uk'yik uchomab'al.
4. Jun k'olib'al ch'ajch'oj.
5. Qas kipatanixik ak'alab' man keqelem taj are chi kasuk'i' ri k'ixb'alil chuwach ri unimal kiq'ij xuquje ri kokik chupam ri moloj.

Q'axetal k'u wa' pa ri chak re komon utzwachil re ri ajkun chikech nik'aj chi ajchakib' re komon utzwachil, kachomax rij taq wa' we rokb'al il:

Uq'ijil okik pa ri pataninem chi'l chanijem re taq yab'il

Ka'ilik chi konojel ri ak'alab' kuya'o ke'o'k xaq apachike ch'aqa'p q'ij pa ri pataninem re utzwachil ri qas utz, ri karaj ri urajawaxik b'aqilal, molojil chi'l na'ojb'anikil, ri kuya'o kachomax nik'aj chi jastaq:

- Pataninem kunanik, ri kajawataj ri ub'atz'in moloj chi'l na'obj'anikil, chech ri uchajixik chi'l ukunaxik taq yab'il xuquje utzalixik ri u'utzwachil, chi'laj ri pataninem re mojo'qa chi'l alanaq chik.
- Pataninem re toq'oj, chi echb'alil chi'l uxekajil rokik il pa ri unik'oxik taq yab'il.
- Jab'un ib'ixik chi'l tijonik re utzwachil ya'om kumal ri utat unan on ekajmanel rech, pa ronojel taq jastaq rajawaxik chech uchajixik ri u'utzwachil.
- Uchajixik chuwach ukojik taq uk'u'x q'ayes ilitalik chi k'i, on jastaq kayojow jolomaj, ri kub'an itzel chech ri u'utzwachil chi'l ri unawilal ub'aqil chi'l uchomab'al re kamik chi'l ri k'a petinaq.

Suk'ulik xuquje' k'i'laj wa'im

Uto'ik ri jalajoj chi'l k'i'laj wa'im, utz chech ri ujunab'il, ri kuya utza tzuqb'al ib' chech ri ak'al xuquje' kuko'lisaj ri uk'ulmaxik yab'il kape na aq'anoq. Jujun taq tzij puwi' are taq wa':

1. Ri to'b'al re ri uya'ik tu'.
2. Ri amaq'el rilik ri kapajanik chi'l ri ketanik.
3. Ri suk'ul ukojik ri wa pa uq'axeb'al ri tzuqb'al re ri ak'al k'yinaq chik ch'il ri ri'j chik.
4. Ri utijik jalajoj wa ri kuq'atej ri rajawaxik chech tzuqb'al rib' che ri uchak, unimarik chi'l uk'yib'al.
5. Ri uchayik ri kumajab'ej chech utza wa'im, jacha ri k'o pa ri wokaj.

Utza taq b'antajb'al chech suk'ul uk'yik uchomab'al

Uto'ik ri k'yib'al chi'l ri k'ixib'al wachil chirij ri utz'aqatil b'aqilal chi'l sachsab'en uk'u'x ri kuya b'e chech rokik pa ri moloj chi jun winaq ch'ijitalik, wachinel chi'l k'ixib'anel wach, ri kuto' uk'yik ri uwokaj chi'l ri ramaq'. Are k'u kub'ij wa':

1. Chajinik chi'l b'anowik chirij ri b'anoj k'ax, tasonem, kab'an k'ax chech ri b'aqilal on chomab'al, itzel taq b'anoj chi'l uq'a'wachixik ak'alil.
2. K'o wi chi pataninem chech utzalijsaxik ri sachsab'al uk'u'x uriqom k'ax rumal xa apachike yoq'oj kichoj chirij, yuja'tal ri sokotajem chomab'al rumal ri ch'a'oj ruk' k'aqab'al q'aq'.
3. Katzukux jun moloj k'olib'al chi'l ajupaja ri kak'asun utza no'jib'al chech ri junamam uk'a'n ib' chikixo'l ri winaq, jacha ri kuchb'alil ib', rokb'al il, junamalil, achi'lanem/uk'i'nal chi'l nik'aj chik.
4. Katzukux chak chi jupuq chi'l chi tukelal ri kak'asun ri uk'yib'al ri uchuq'ab'il ri chomab'al chi'l b'aqilal, k'a jampa' kakowin chech, are na k'u katzijon ri unawilal.

5. Katzukux chak rech taq etz'anem chi'l ki'kotemal rech ri ujunab'il chi'l ri na'ojb'anikil rech ri umoloj.

Jun ki'kotemal uwachulew

Katzukux ri uqajb'al ri ochoch, tijonik chi'l etz'anem kech ri ak'alab', kumulij ronojel taq b'antajb'al rajawaxik chech uq'atexik uwach ri unawalajik chi'l poq'irisanem re taq yab'il ri kub'an k'ax chech, xuquje utaqexik ri utza taq naq'tisan ch'ajch'ob'enik ri katob'an chech uchajixik ri u'utzwachil. Chupam nik'aj chi jastaq kariqitaj wa':

1. Katzukux utza ochoch ri kuya q'u'lal, chajinem chuwach uwachulew are chi man kanawalij chi'l man kapoq'irsax ta ri yab'il.
2. Katzukux utza atz'yaqib'al are chi kachajix xuquje' kuya q'u'lal chuwach ri uk'ulel sutinaq qij are chi man kanawalij chi'l man kapoq'irsax ta ri yab'il.
3. Chajinem chi'l ilawachixik re taq uqajb'al ri unawalijik chi'l upoq'saxik taq yab'il ri kub'an k'ax chikech, we pa kiwokaj, kochoch on tijob'al, etz'anb'al on chakub'al.

K'o wi pataninem kech ak'alab' man keqelem taj

Katzukux ri pataninem chikech ak'alab' man keqelem taj ri kuya'o keki'kot pa ri kik'aslema, ri k'ixib'alil uwach unimal kid'ij chi'l uya'ik b'e chech karoksaj rib' pa ri moloj. Wa' kakowin che uyujik chuxo'l nik'aj chi jastaq:

1. K'o wi chi pataninem chech rilik uchajixik.
2. Kaya chokonsa'n, uk'exwach uch'aqa'pil b'aqilal on nik'aj chi chokonsa'n ri katob'an ri b'aqilal, suk'ul taq jastaq re k'utb'al chi'l nik'aj chik ri kayo'w b'e che uchak, slab'inem chi'l uk'yik pa utukelal.
3. Jab'un ub'ixik chi'l molojil tijonik are chi man katas taj.
4. Uya'ik ri uwokb'alil tinamit chi'l ochochil are man k'ax ta ub'inem chi'l ri molojil chak.

Kajawataj pataninem re u'utzwachil ri k'a maj a k'ajolal q'apojil

Pa ri ukak'al jo'ob' ri Mulin ib' re Uxekajil Nuk'manem re Utzwachil, b'anom pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al b'elejeb' (1989), xk'amar ukojik pa taq ri q'atoj tzij chi'l urayi'n ri nim ub'anik ri utzwachil kech ri k'a maj a k'ajolab' q'apojib'. Ri Uxekajil Riqoj ib' puwi' ri Ak'alil xuquje ri Uxekajil Ch'ob'onem re ri Rechb'alil ri Ak'al, xkiya uchuq'ab' wa' we q'atoj tzij pa uwachil Uxekajil Suk'malil.

Pa ri ub'elej ik' re ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kab'lajuj (1992), ri Wokch'ob' re Nuk'manem re ronojel America re Utzwachil xuk'am uq'ab' pa ri juk'al waqlajuj riqoj ib', jun q'atoj tzij jawichi' kab'ix wi chikech ri taqab'anelab' ri ejun chupam chech uk'yarsaxik xuquje uya'ik uchuq'ab' umajixik chi wachulewil are chi kataqex ri tz'aqat utzwachil chikech ri k'a mja k'ajolab' q'apojib'.

K'a chi' k'ut nab'ejsam wi umulixik uwach chi no'jinik pa ri pataninem re utzwachil chech ri k'ajol q'apoj, ri kuq'atej ri tz'aqat pataninem, chi che ri b'aqilal jacha che ri chomab'al, molojil, sutinaq ij chi'l ukowilal k'u'x, kachomax rij ri xq'axik, kamik chi'l ri petinaq na xuquje ri b'atz'ib'al re molojil, kajmanil chi'l pwaqil ri kuya b'e chech ri utzwachil, ki'kotemal chi'l k'yirsanem (Serrano, C.V., 1995).

Jun k'ak' wujil b'anom rumal ri Jupuq re K'otoj, MS/FNUAP/UNICEF, chirij ri Cholemanem re Utzwachil rech ri k'a maja k'ajol q'apoj, kuto' ri ukojik ri no'jinik tz'aqatinel re ri pataninem b'ensam chech ukajmaxik ri k'a maja k'ajol q'apoj xuquje kuch'a' k'i taq kam'b'ejab'al re uxekajil chololeb'al ri kakikoj wa' we no'jinik.

Wa' we taqenem tz'aqatinel kariye'j ukojik nik'aj chi jastaq (Serrano, C.V., 1995):

1. Ri ujunamil ya'b'al, pa terne'tal okb'al chech ch'ob'cholom re tijonik, utzwachil, chak, ki'kotemal molojil, ri ukojik ri ch'aqa'p q'ij chi'l nik'aj chik.
2. Rajawaxik junanil pa uk'yal winaqil chech uk'ulaxik uwach ri k'eyowal qas ka'ilitaj uwach ruk'a'm rib' ruk' ri k'ax taq na'ojinem.
3. Rajawaxik ya'ik uchuq'ab' tob'anel tiqo'nil molojil, nuk'manem ak'alil chi'l ukojik ri ch'aqa'p q'ij.
4. Ri uslab'axik ri kajmanil k'u'xaj chech ujikib'axik puwi' ri tz'aqat ki'utzwachil ri k'a maja k'ajolab' q'apojib'.
5. K'asunik chirij k'otonik puwi' b'antajb'al dhi'l urajawaxik ri k'a maja k'ajol q'apoj xuquje uya'ik kuchub'al pa ri nawinem chi'l tob'anem.
6. Rajawaxik uk'utik ri ukowil k'u'x re ri kijunanem ri k'a maja k'ajolab' q'apojib' pa ri taqenem re ri u'utzwachil xuquje rech ronojel ri tinamit.

Ri qas b'anowem xuquje' chi taqenik, ri ajchak re komon utzwachil ya'talik kuchomaj rij wa':

1. Katzukux terne'tal okib'al pa ri ch'ob'cholom re tijonik, utzwachil, chak, ki'kotemal chi'l ukojik ri ch'aqa'p q'ij.
2. Uch'ikik chololeb'al re uk'yalwinaqil chech uq'atexik ri k'ax taq no'jinem ri kaya chupam ri ch'ob'cholom re tijonik, pataninem re utzwachil chi'l chak.
3. Unuk'maxik jupuq chi ak'alil chech ukojik ri ch'aqa'p q'ij.

4. Uwokik k'a'mal uto'ik ajupaja chi'l wokaj chech uya'ik eta'malil chi'l taqen re u'utzwachil ri k'a maj a k'ajol q'apoj.
5. Uwokik chololeb'al re molojil tijonik chech uya'ik eta'malil che uk'oxomaxik ri b'antajb'al chi'l uto'ik ri u'utzwachil chi'l ki'kotemal ri k'a maj a k'ajol q'apoj.
6. Uto'ik chi'l uk'asuxik ri uwokik taq chololeb'al re q'atb'al tzij on ja'i' ri kataqen ri utzwachil chi'l ki'kotemal re ri k'a maj a k'ajol q'apoj.
7. Uto'ik chi'l uk'asuxik kichomanik ri taqab'anelab on ja'i' chech uya'ik eta'malil che unimarsaxik ri eta'manem re ri ub'antajb'al u'utzwachil ri k'a maj a k'ajol q'apoj.

We ka'il ri uk'yal na'obj'anikil, ri ub'antajik molojpwaqil chi'l uchuq'ab'inem jujun taq k'amb'ejab'al na'obj'anikil pa Iximulew, kuya'o kayuj wa' chupam:

- Taqenem chi'l tob'anem che ri solowinem puwi' taq k'amb'ejab'al na'obj'anikil, ch'ikib'an taq molojil chi'l ri kuwachij ri okik k'a ko'loq pa chak chi'l che achajilinik.
- Uwokik ch'ob'cholom re tob'anem chech taq ochoch nuk'matal kumal k'ulaj winaq chi'l taq nan man ek'uluk'uj taj eq'apojib'.
- Uya'ik chupam ri chak re ukojik ri ch'aqa'p q'ij ri ek'ulaj chi winaq on ri xaq kik'amom kib' chi'l taq nan man ek'uluk'uj taj eq'apojib'.
- Uwokik chololeb'al re tijonik chech ri kajmanik tatal chi'l nani.

We kak'oxomax ri uk'yisaxik chi'l rilik ukunaxik taq amaq'el ak'alil yab'il, pa ri q'ijilowem re mayib' na'obj'anikil

Are chi utz uk'oxomaxik ri tzijom pa we tz'ib', kachomaxik chi rajawaxik keta'max na jujun taq jastaq sib'alaj nim utikilib'alil chech ri q'ijilowem kunanik re ri mayib' na'obj'anikil chirij ri ki'utzwachil ri ak'alab'.

Are k'u ri mayib' kojb'al, ri Nimalaj Ajaw chi'l ri Tikol uwachulew are ri Hunab-Ku, utat ri Itzamná, tyox re q'ij che ri urk' uq'aq'al kuya uk'aslema ronojel ri k'as pa we uwachulew, jacha ri qas kuk'am ri achi chech ri kak'asb'anik. Are' kab'ochi'xik we k'o yab'il. Xub'i'aj tyox re le kunab'al (Villatoro, 1998).

Le ik' are tyox Ixchel, rixoqil le Itzamná xuquje' to'l kech konojel ixoqib' we yowab' ixoq. Wa' we tyox kab'ochi'x kumal konojel ri yowab' taq ixoqib' are chi man k'ax uq'axexik ri alanem. Xuquje', are ri are' kutzirsan ri k'eyowal re man k'o ta alanik chech (Villatoro, E., 1996).

Zuhuykak e Ixlition a're ekajmanel re ri ki'kotemal kech ak'alab'. Xuquje' keq'alajin ek'i chi tyox pa jun cholotalil, ri k'o kowin kunanik chech jujun taq k'ax chi'l ri kuwachij ri ukojik jujun taq kunab'anik.

Kuya'o kab'ixik chi chupam ri tikib'al loq mayib' kunanik man k'o ta suk'ul ujachb'em wi re utzwachil chikech jalajoj taq junab', jacha le kub'an le kaxlan kunab'al aretaq kach'a' ri ak'alil utzwachil on kikunab'al ak'alab'. Man ruk'taj, kakowinb'ex uq'alajsaxik jujun taq jastaq ri kuk'utu chi ri ak'alab' chi a're qas kakina' uk'axal ri itzel chuq'ab'.

We na'ik ri' we kayuj ruk' nik'aj chi jastaq ka'ilitaj uwach jacha le tuqa'ril (man utz ta tzuquw ib' kacha ri Hurtado) on ri man ka'ilitaj ta uwach jacha ri je'lal ri kaya chirij ri ak'al ri kariqitaj pa ri uwachulew ri kel wi, b'anoj rech taq ochoch, chirij ne ri nan, enik'aj chi winaq eri'j on jujun taq awajib' ri kerachi'laj ri ak'al, kanimataj ri xib'in ib' kaya chirij ri ub'antajik chi ak'alab'.

Jujun taq yab'il qas kariqitajik pa ri utikib'al ri mayib' naq'atal kunanik ri kub'an k'ax chikech ri ak'alab', are taq wa':

Wachaj

We yab'il ri' jachom uwach chupam ri Uro' Tastalil re Hurtado, chi yab'il k'iysam kumal ek'ask'oj chuwatch uwachulew on man ajwachulew taj. Are jun yab'il kakiriq ak'alab' chi'l awajib' k'a alab'am alitom, qas chikech ri sib'alaj eje'lik.

Wa' kak'ulmatajik we jujun taq winaq ri kö kaka'yik, on k'o taq ub'anik ri b'aqilal, jacha k'a k'o tzam chirij, q'aq'arnaq, pa uq'ijil ch'ajo'n on yowab' ixoq, ri kakika'yej ri ak'al, kab'an ri kub'i'aj "wachaj". García, Guerra y Balam, pa jun solowinem kib'anom pa taq mayib' wokaj re Campeche chi'l Yucatán, kakitzoj chi pa we k'ax ri', kuriq rib' ri je'lal man q'a'wachim taj, rayi'n chikixo'l ri ak'al chi'l ri ri'j, kab'e ri ak'al ruk' ri ri'j, kutzaq uq'aq'al, kayowajik. Xuquje' kakitzoj chi man xew ta ri winaq kö kaka'yik, jujun taq awajib' pa taq uchak ri kib'aqil, jacha ri tzijom chickech ri winaq.

Ri retal taq yab'il jalajoj, xaqsí k'o chupam ri ujutjub'ik, kaqpamaj, muluw k'u'x, xa'o'j chi'l tzaqoj chuuq'ab'. Ri retal yab'il chi'l ri ukunaxik karaj jun ajsaqwachom, jun ajkun, ri kukoj ri ub'antajem no'jinem chirij retal yab'il chi'l uchokonsab'exik ri usaqmo'l ak', kaq'axex on kaji' le saqmo'l pa ronojel ub'aqil ri ak'al.

Aretaq kapaxixik xuquje' kanik'oxik, kachiki'k we are ri yab'il k'o chech ri ak'al, xuquje ri uchuq'ab' ri yab'il. We k'o jun nak' utza'm ri saqmo'l kach'ob'ik chi "b'aq'wachaj", ri kaq'alajsan re chi tzij ri retal yab'il. Xuquje', we b'anowem kachokonsab'ex chi relesaxik ri wachaj chech ri yowab'.

Are chi kaq'atex uriqik ri yab'il, kakoj k'i taq uwach uk'a'tal jastaq, jacha jun kaq xaq'ap, chuql on chech uqul uq'äb'. Xuquje' kachilab'axik chi ri ri'j winaq kuya "wachaj" chech ri ak'al kak'oji' ruk' kerachi'laj: kareqaj kuq'aluj on kumesma' are chi kaq'atex ri yab'il.

Achixonem

Yab'il cholotal pa ri Ukab' Tastalil re Hurtado chi k'yisam rumal ri uramixik ri ub'antajik ri chomab'al.

Kab'ixik chi jun ak'al "achixom" we karilo chi ri unan yowab' ixok chik, kachomaxik chi kächix chirij ri ak'al kape na, rumal wa' yowajnaq (Reyes, O., 1998).

Qas q'alaj chi we yab'il ri' xa rech jun ramin re uba'ntajik uchomab'al ri ak'al ri kuna'o karilo chi kelesax pa uk'olib'al, xa kachix chirij ri kape na on ri rachalal k'ate kak'oji'k. Wa' we b'antajb'al kuk'iysaj jun yab'il ri q'alajsatal rumal ri retal jacha xa'oj, kaq pamaj, q'aq'al. Ri ak'al xaq kakachow kuna'o, xaq koq'ik, man karaj ta uwa, kumajij chulunem pa uch'at, uya'om chi k'u kanoq.

Qajnaq upaja'j

Yab'il cholotal pa ri Nab'e Tastalil re Hurtado chi k'yisam rumal ri uramixik ri ujunamalil ri uslab'anem ri b'aqilal. Are kab'anowik ri ak'al mojo'qa katz'aqat oxib' on kajib' rik'il, kaxulub'ax uwi', on kaslab'ax aninaq on katzaqik. Are wa' kujutjub'en ri upaja'j pa ujolom, jutaqtij ri upaja'j pa uchi' kuya wa' we yab'il tzijom. Ri retal are taq wa': Kakachow na'ik, xa'oj, kaq pamaj chi'l q'aq'al.

Chech ri ukunaxik kakojujun taq slab'anik are chi katzalix ri xk'yisan ri yab'il, ri upuja'j katzalij pa uk'olib'al, jacha uxulub'axik uwi' ri ak'al, uch'ub'ik ruk' chi'aj ri upaja'j qajnaq, on kapuyix aq'an ajsik, k'a chupam kö kachap ruk' uwi q'ab'aj.

Wa' we naq'tisan chokonsab'enem qas kowilaj uch'a'ik rumal ri kunab'al re q'atb'al tzij, jacha ri upuyixik loq pa uchi', ri kuya k'ax. Man qas ta k'o solowinem puwi' we qas utz xuquje katikilib'ex re ri retal eta'mab'al chirij ri k'ax, ri kachomax rij chi man utz ta chech ri ak'al.

Pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al, ri García López kowinaq chech uk'utik chi utz wa' we kunanik chikech ak'alab' we k'o kaq pamaj chi'l xa'oj. We tz'ib'anel ri' k'o ri uk'amb'ejab'al solowinem chi ri kab'an chech utzalijsaxik ri upaja'j pa uk'olib'al, rumal ri uch'ub'ik, kuk'asuj jujun taq uk'u'x rib'och' jolomaj tiqital ruk' ri pamaj chi'l ri ukaj uch'aqa'p pamaj ri kariqitaj wi uk'u'x ri xa'oj. Xuquje', we uk'amb'ejab'al solowinem kajunamatay ruk' ri naq'atal kunab'al ajChina, chech ri uk'asuxik jujun taq ch'aqa'p re ri b'aqilal ri kub'an k'ax chech uk'u'x ri pamaj, ri kuwachij ri chokonsab'enik iye'talik (Asturias, M., López, C., 1992).

García, Sierra chi'l Balam pa ri kiwuj Mayib' Naq'atal Kunab'al, K'ulub'an ruk' ri Ch'ob'cholom Chomab'al ajChina, kakitzijoj chi chirij ri ch'ojomatal chirij ri naq'atal chokonsab'enik b'im ajsik, ri kuanabel' amaq'el kaqayuj ri uqajik uchuq'ab' ri paja'j ruk' ri chaqi'jarem xuquje' xaq xew kaqachomaj chi nim ub'anik ri aninaq kajmanik chech ri uyojtajik ri b'aqilal (García H., Sierra, A., B'alam, G., 1996).

Xuquje', kakinilib'ej chi pa ri naq'atal kunab'al ajChina k'o jun ujer wuj chirij ri chajin ak'al ub'i' Lu Xim Jing, ri kub'ij "Taqanik re ri upaja'j". Pa we wuj ri' katzijox chuxo'l nik'aj chi jastaq ri retal yab'il ri rilik uchapik ri kipaja'j ri ak'alab' xuquje ri k'i taq kunanem kakowinb'ex ub'anik pa we uremaj ri jolom.

Uxujutil ixko'l

Yab'il cholotal pa ri Uwaq Tastalil re Hurtado, chi k'yisatal rumal uxujutil ixko'l. Jacha ri mayib' q'ijilowem uk'olib'al na'obj'anikil mayib' chi'l azteka, kachomaxik chi konojel ri ak'alab' k'o kixujut xuquje ri ri'jab' winaq, chi rech utz'aqatil ri uk'aslemañ ri winaq.

"Ri xujut a're taq qachiköp. A're taq xujut re ronojel ri wa, ma kakinij ronojel ri qech oj. Ri xujut e'utz, eqak'amom loq pa ri galaxik. Ek'o chupam laj chim chupam le kaxon re pamaj. Aretaq ke'l loq pa ri chim kakiya yab'il, ma kejab'unik" (Asociación Toto Integrado, Reyes 1998). (Reyes, O., 1997).

Ri xujut kakinij ronojel ri kutij jun winaq. Chikech ri ne'ab', ri xujut kakinij ri tu' kakinij ri ak'alab', xa k'u je ri' kakib'i'aj "uxujutu tu".

Ri ak'al we kutij pa taqanik uwa'im jujun taq jastaq ri man eta'matal ta uwach pa ri naq'atal taqanik wa'im re waralik winaq, jacha kab', kach' chi'l munil, ri xujut kak'aman chikech wa' we jastaq, kakirayij chirij ri ak'al. Kab'ixik chi k'o xujut re kab' on kach' jacha ri kakirayij. We xujut ri' man eb'anal ta k'ax, kakiyuj na uwach utza tzuquw ib' on k'ax chech b'aqilal.

Ri qas yab'il, kak'yik aretaq kejab'un ri xujut ek'o pa ri chim re pamaj. K'i uwach ri kelik, jacha ri k'a'nal, utijik raxa uwach che', mank, tapa'l on q'ana q'oq', k'yarem kiwach ri xujut rumal ri sib'alaj alanem, xuquje ri rayin uwach man q'a'wachim taj on xaq k'ate' uyujik uwach ri utz wa'im.

Ri ak'alab' amaq'el kakiriq ri yab'il rumal relesaxik ri kitu'. Pa wa' we yab'il ri exujut kewa'lilik a're taq ri "xujut re tu", ma kakaj tu' man k'o taj.

Aretaq kuya kan ri tz'um ri ak'al, ri xujut re tu' kakich'a'o xa man kopan ta chi ri kitu'. Ri ak'al kayowajik rumal man kutu'an ta chik. Aretaq kelesax ri tu' chech ri ak'al, kuya kaq pamaj chi'l xa'oj (Asociación Toto Integrado, Reyes 1998). (Reyes, O., 1998).

Xuquje' k'o chi nik'aj kiwach chi xujut kib'i' uxujutil ulew:

"K'o nik'aj itzel taq xujut rumal man kakil ta suk'ulik, we kumajij chakanem ri ak'al kutij le ulew on kat'uyi' pa le ulew maj pañal, chila' k'ut kok wi le xujut" (Asociación Toto Integrado, Reyes 1998). (Reyes, O., 1998).

We xujut ri' qas are kariqtajik wi rumal utijik ulew, man ruk' taj, xaqsi kalax wi ruk' wa', rumal chi ri nan chupam ri uyab' ixoq xurayij utijowik ulew.

Ri xib'in ib'

Yab'il cholotal pa Ukaj Tastalil re Hurtado, chi k'yisam rumal utzaqik anima/k'u'x. Wa' xa apachin winaq kak'axk'olinik, a're qas keriqow ri ak'alab' rumal kituqa'r'il qas rech ri kib'antajik chi ak'alab'.

Are chi qas kak'oxomax we yab'il cholotalik, ya'talik keta'maxik chi pa ri mayib' q'ijilowem uk'olib'al na'obj'anikil mayib' chi'l azteka, ri anima kakowinik kutas rib' che ri b'aqilal chupam ri k'aslemal, katzalij chik man kuya ta k'ax, pa ujech'b'alil ri chomab'al judecrisitiana ri kuchomaj chi ri anima chi'l ri b'aqilal xaqsi kakuk'a'j wi kib' pa ri kalaxik loq k'a pa ri kikämikal.

Eta'amatal chi we jastaq re mayib' q'ijilowem kakowinb'ex uk'oxomaxik ri uxe utikarib'al we yab'il, ri ka'ilik aretaq kawonob'ax kan ri b'aqilal rumal ri anima, rumal jun chomanik on chuq'ab' chirij man katzalij ta uloq.

Chikech ri ak'alab', riqital pa jujun taq wokaj re B'okob', jun yab'il ri kelaq'ax wi kanima ri ak'alab' kumal kinawal ojer taq winaq. Ri kakunab'ex rech are ri ub'i "Wa'im b'enaq q'ij kech nawalib' utaqo'n tyox", ri jun wi ri ak'al yowab' chi'l nik'aj ak'alab' chik, ri urayi'n are "kinimaxik ri nawalib' utaqo'n tyox" chech ukojik kik'u'x are chi kakitzalij ri anima kelaq'am chech ri ak'al are chi kuriq chi na ri u'utzwachil (Reyes, O., 1998).

Are tzij ri Kunanel Hurtado, pa ri ucholajil kaxlan kunanik we yab'il ri' xa are ri man utz ta tzuquw ib' ak'alil kab'anowik.

Are tzij ri solowinem re García, Sierra chi'l B'alam (1996), wa' we k'ax kaq'axex chikech ri ak'alab' rumal ri nan rumal utzaqtzob'ik ranima uk'amom pa ri uq'ijil uyab' ixoq on katu'nik:

1. We kuriq xib'in ib' ri nan yowab'ixoq. We qas ko'l ri ak'al k'o pa ub'aqil ixoq, are qas lawalo, aretaq kak'iy ri ak'al uk'a'tal chuwach utyoxil, xuquje' kak'iy ri yab'il. Ri ak'al kalax ruk' xib'in ib'. Wa' kab'ix chech Jak iool.
2. We k'ax rib'ox le nan on uxi'm rib', xuquje' kub'an k'ax chech ri ak'al alaxnaq on ch'uti'n. We b'antajik ri' kab'ix Jak ola chech.
3. We kaxub'ix ri nan katu'nik, kaq'ax chech ri ak'al rumal ri tu', ri kab'ix chech Jasaool.

Xuquje' kak'yisax rumal jun xib'in ib' riqom qas rumal ri ak'al, are wa' Xpaki, jacha:

4. Ri roq'ik ri "tz'ikin Coos on tz'ikin aj-itza" are jun ajxip chiköp ri "man kak'oji' ta xaq apachike k'olib'al, ri kutij äk' xuquje kuramij ri kiqul are chi man kewulul taj".
5. Rumal utzaqtzob'ik anima re riqoj ib' ruk' Alkab Kok ob iik, kumätz on räx chiköp ri katzijonik on katze'n jacha ixoq.

5. *Rumal apachike kik'utb'anik ri ala's.*

K'OTOJ CHI'AJ CHIB'IL IB'

Aretaq sik'itajnaq chi we ramaj ri', rajawaxik kaqaq'atab'a na ri qak'otoj are chi kaqamajij chomanik chirij ronojel ri tzijom. Rumal la' kaqab'ij chi kak'ulajla uwach we kapetik:

1. K'amb'ejajla ri ajlab'alil k'ututal pa we ramaj ruk' ri qas ub'antajik ri utzwachil, re ri wokajla ri xb'anla pa ri ramaj jun. Ch'ikib'ala ri kariqla pa ri k'amb'ejanem.
2. Tz'ib'ajla jucholal jalamanik are chi kab'an jun suk'ul kajmanem re q'aten yab'il chikech ak'alab' chi'l alab'om alitom re ri wokajla. Man kasachan ta chechla ri jas re ri uk'yal na'ojb'anikil.
3. *Q'alajsajla we kab'an pa ri wokajla ri kajmanem cholotal pa we ramaj. Tikilib'ala ri ukojik on man ukojik taj.*

RAMAJ KAJIB'
U'utzwachil ri ixoq
Ub'eyal:

Aretaq kak'is usik'ixik chi'l uk'otik we ramaj ri', ri lal kariqla ri jastaq cholotal-tijob'al ib' ri kuya b'e chechla kanawla chech ri:

- Kachomax ri ub'antajik ri ixoq ajlximulew, ri kano'jinik kachakun chupam ri moloj.
- Reta'maxik ri k'ax kuriq ri ixoq ajlximulew chirij ri utzwachil xuquje' katzukux ri ub'eyal are chi kak'ulax uwach ri k'ax.
- Kachomax ri naq'tisanem kakib'an ri e'iyom pa juyub'.
- *Kach'ikib'ax ri ujech'b'alil chuxo'l ri "iyom" ri kuna'o chi "sik'italik" chi'l ri kakitijoj kib' pa ri Nima Ja Kunab'al pa taq tinamit.*

Ub'antajik ri ixoq ajlximulew chi'l ri k'ax chech u'utzwachil

Ri ixoq ajlximulew, jacha pa ri uk'yal taq amaq' pa we uwachulew, xaqsí q'atatal ri uchak rumal ri naq'atsanik, ri kuq'atej ri uchak pa ja k'olib'al, we mi'al, ixoqil, nan, alb'atz chi'l ji' ixoq, man qas ta kaya b'e chech kachakun chirij apan ri ochoch. Puwi' wa' we tikilib'al naq'atalik, ri achi are ujolom ri ochoch, ri ixioq kukoj ri taqab'anik re ri achi, ri kutikilib'ej ri b'anow k'ax chirij ri ixoq.

Ri taqanik re taq junam uwachil no'jib'al, xaqsí keta'max wi k'a mojo'qa jun, rumal k'u la' sib'alj ura'lim rib' chumpan jun ketekik ri kuxim ri ixoq pa taqik rumal ri achi chi'l ri chak rech taq ochoch.

Pa we Iximulew, ek'i ri ixoqib', man kakil ta uwawuj xuquje' ewaralik winaq xa jun kitzijob'al, ri qas ek'o pa taq juyub', kakiriq k'ax chech ruk'a'xik kib' chi'l kik'yik pa molojil, aretaq ke'l b'i pa ri kiwokaj pa nik'aj chi kaxlan k'olib'al on uk'u'x taq kaxlan tinamit.

Pa taq ri juyub' wokaj xuquje' pa taq ri uk'u'x tinamit, ek'i taq ajupaja ri man junam ta ujachik ri jastaq k'olik. Xaqsí ka'ilitaj wi chi are kanab'ej ri uwa chi'l ri utzwachil re ri achi, ri are kab'anowik chi are kayo'w ri pwaq, ri ixoq chi'l ri alitomab' kekanaj kan pa uk'isb'al chupam ri pa'inem chuxo'l ri ajupaja chech ri wa chi'l taq jastaq re kajman utzwachil. Pine k'amb'ejatalik chi ri ixoq are kok'ow chuwach ri achi pa ri k'aslema, rumal wa' man qas ta k'i rajlab'al ri kämikal, are qas naj kek'asi'k, jujun taq k'otoj kiq'alajsam ri uk'yal rajlab'al kämikal chikech ri alitomab' pa jujun taq amaq' re Latinoamerica, jacha Iximulew, tzijotal wa' rumal taq we jastaq (Gómez, E., OPS, 1993).

Wa' we jalan kajmanem chech ri ixoq chech ri uwa'im chi'l chajib'al re ri u'utzwachil, chupam ri ak'alil, pine man kuk'ut ta ulawaloyil chi jun nimarem re ri ukämikal, kumulij rij kab'e naj, xa rumal chi kek'asi'k chech taq wa' we k'axa b'antajb'al chupam ri ak'alil, kakil

na uko'lijem ri kikowinik chi'l kinawilal re kik'yik, utza k'aslema xuquje ri ukowinb'alil re uk'aslem pa ri uri'job'ik. Wa' we b'antajb'al kuminmarsaj xuquje' man k'o ta ukämik che ri nan xa k'o pa utaqik pa ri moloj.

Pa ri k'isb'al taq junab', k'i taq b'anoj chi wachulewil chi'l uxekajil, kiya'om chi uwachil ri k'ebx'anem chech ri ch'ijinem pwaqil rech ri rochoch ri ixoq, pine b'anom chi uloq, ka'ilik chi tajin kanimarr ri uk'utunik ri ixoq chirij apan ri ro'ch, chech utzukuxik utza taq chak-eqeles'n are chi kariqitaj pwaq.

Ri uxekajil k'axa pwaqil re ri lajuj junab' xq'axik, xutaeqj upaqab'axik rajlab'al man k'o ta chak chi'l ri meb'a'r'il, ri xuch'ij ukojik ri ixoq xuquje ri ak'alab' pa ri tob'anik chi'l pataninik re ri ochoch, jacha pa taq chak man suk'ul taj chirij apan ri ochoch man qas ta paqal katojik. Are wa' xyo'w ri unimarsaxik ri rokik pwaq pa taq upaja, man xuba'n k'ax chech ri rokik pwaq chi jujunal.

Jun chi tzij, ri jachon wach chi'l ri elem b'ik chi ajupaja, uwachil ri b'anow k'ax re ri ch'a'oj k'ate xtani'k, xuya kan k'i chi ochoch ma wi k'o chi tat re ochoch, xa chech ri malka'na nan xya wi kan ri ch'ijonem, che ri yujtal ruk' ri k'axa taq ub'antajik ri k'olib'al kech ri a'nimajnaq b'ik xuquje ri etzalijnaq loq, xuch'ij ri nan chi'l eral chech utzukuxik chak-eqeles'n on chak man qas ta suk'ulik.

Ri rajlab'alil chi wachulewil re ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kajlajuj (1994), chech ronojel ri tinamit ajchak-eqeles'nel ri ixoq k'o pa b'elejeb' re jo'k'al (9%). Pa juyub', ri uchak ri ixoq kopan pa juwinaq b'elejeb' re jo'k'al (29%) ri uchak chech tiko'nijik, juwinaq lajuj re jo'k'al (30%) pa wokb'al jastaq chi'l b'elejlajuj re jo'k'al (19%) pa k'ayij.

Pa taq juyub', ri chak re tik'onijik jacha le jäch' (uq'olik uwach kape q'anarnaq chik) jawichi' qas kilitaj wi uwach ri ixoq rumal ri sak'pal unawil, ri man qas ta nim katoj wi chuwach ri achi. K'i taq wokb'al jastaq ri wa'lijsam pa taq juyub', kik'lysam k'i taq chak kech ixoqib'. Qas oq'eb'al, ri uk'yal kakichi'ij man utza taq b'antajb'al re chak, rumal ri ik'ilal man paqal taj, ri b'antajb'al re maj utzwachil, ri unajal ri chak chi'l elesan re tob'anik re suk'ulib'al molojil.

Ri ya'b'al uwi', ri ajlab'alil re chak-eqeles'n man kuchomaj ta rij ri k'i'laj chak man qas ta nim katoj wi ri jub'an ri ixoq pa juyub', jacha kikajmaxik ri eral, upatanixik ri achajilom, ch'ajo'nik, ujosq'ixik le ja, ub'anik wa, rerexik si' chi'l ja'joron, unuk'ik q'aq', ke'nik, ub'anik q'or chi'l lejenik, xuquje' k'o ri kekemenik chi'l ub'anik jujun taq chak re tiko'nijik, ri kumol o'lajuj on wajxaqlajuj etab'al q'ij ri chak.

Ri alitomab' erija'b' chi jub'iq' kekito' ri nan chub'anik ronojel taq we chak, rumal wa' man keb'e ta chi pa tijob'al. Are wa' kab'now ri ketekik re man rilik ta uwawuj chi'l ri b'antjb'al re nimanik chi'l ub'anik k'ax chech ri ixoq.

Man xaq ta xew ri chak tzijom kanoq, ri ixoqib' tajin ejun chupam taq komon chak, jacha yikowirsal eta'mab'al re utzwachil chi'l nik'aj chik.

Ri b'im chik, kaq'alajin pa taq ri b'antajb'al re utzwachil rech ri ixoq, kamajix ruk' taq k'eyowal re alanik, ilital rumal k'i rajlab'al ri alk'wa'lanik pa taq ri k'olib'al jawichi' ek'o wi waralik winaq, kek'oji' jo'ob on waqib' kalk'wa'l, atam kak'oji' ri uyab' ixoq chi'l ri alanem, qas u'k'yal chuxo'l o'lajuj chi'l juwinaq kajib' kijunab', k'a alitomab'oq, mojo'qa katz'aqat kik'yik, man kaya ta uxo'l ri uyab' ixoq chi'l man k'o ta pataninem re rilik ri uyab' ixoq chi'l ri kajmanem re ri alanem chi'l ri usuk'ilal ub'aqil ixoq.

Rumal chi k'i ri kaqasax ta kib'i', k'ax retwechixik qas tz'aqat ri rajlab'alil ri kikämkal ri nan. Xew tzij ri retal eta'mab'al re ri K'otoj chi'aj chi Wachulewil re Nani Ak'alil Utzwachil pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995), q'atal pa b'elejk'al lajuj chech kab'lajchuy kajib' ek'ask'oj ri ka'laxik (190 por 100.000). Ketwechixik chi ri man qasaxik ta b'i'aj kopan pa oxk'al re jo'k'al (60%). Ri qas kak'iysan ri kämikal are taq wa': kujaluj pa k'ax ri alanem, man kaqaj ta ri kotz'l'jal, oqan yab'il re usuk'ilal ub'aqil ixoq, moxirem chi'l tzaqoj ak'al. Xew tzij ri OPS ri rajlab'al ri kämikal rumal alanem are kawinaq lajuj re jo'k'al (50%) ri qas paqal na pa ri waralik tinamit (OPS, 1998).

Xew tzij ri K'otoj chi'aj chi Wachulewil re Nani Ak'alil Utzwachil re ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995), ri uq'ajb'al ri wokotal kajmanem re alanem are juk'al kajlajuj ruk' oxib' re jo'k'al (34.3%) chi wachulewil. Pa juyub' kaqaj loq pa juwinaq jun ruk' waqib' re jo'k'al (21.6%), pa taq waralik juyub' pa kab'lajuj ruk' kajib' rjo'k'al (12.4%). Ri kajlab'alil ri ixoqib' ri xkik'am toq'oj re yab'il yuquj-k'olotajem chi wachulewil are kak'al jo'lajuj re jo'k'al/55% (kak'al b'elejeb' re jo'k'al/49% chikech ri waralik ixoqib' chi'l oxk'al re jo'k'al (60%) chikech ri man ewralik ixoqib' (INE, sf.).

Uk'eyowal ri utzwachil kub'an k'ax chech ri ixoq ajlximulew

Chuxo'l nik'aj chi yab'il ri kub'an k'ax chech ri ixoq ajlximulew katzijox wa':

Q'axen yab'il re alk'wa'lanik (ETS), rumal ri ra'lin ib' kumal ri achajilom. Rachi'lam ri SIDA.

Itzel spoj chirij uwi', pa we Iximulew kaya chirij taq k'ax jacha ri uchuq'ab' ri ETS, k'a mojo'qa na ri winaq kamajix alk'wa'lanem, ri nab'e uyab' ixoq chi'l ri man naj ta uxo'l chi ujujunal ri uyab' ixoq.

Ri itzel b'anoj kab'an chikech, eriqol k'ax rumal kino'jinik ri achajilom maj kiq'ij ri ixoqib' chikiwach xuquje ronojel ri uwachil kab'e na jacha chech kib'aqil xuqje kichomab'al. Kamik k'ax rilik qas uk'yal tz'aqat, ri OPS kuchomaj chi are jun k'eyowal re poq'sanem (OPS, 1998).

Ri k'eyowal re utza tzuquw ib' jacha ri man utz ta tzuquw ib', b'aqirik chi'l uyab'ilal b'aq, ri uriqom rib' ruk' ri man qas ta utz tzuqb'al re chi'l ri uk'yarem ri urajawaxik che utza tzuquw ib', chi uwachil ri uyab' ixoq, alanik, uxo'l ri ch'ajo'n chi'l uq'atatajik alk'wa'lanik. Ri qas kub'ij ri retal eta'mab'al k'utum rumal ri K'otoj chi'aj chi Wachulewil re Ko'l taq tzuqb'al re ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995), ri uk'olik ri b'aqirem chikech ixoqib' ri

ek'o chupam alk'wa'lanik are juwinaq o'lajuj ruk' kajib' re jo'k'al (35.4%) chi'l juwinaq b'elejlajuj ruk' jun re jo'k'al (39.1%) chikech ixoqib' k'o uyab' ixoq chikech, chi wachulewil.

Ri ixoqib' a're qas kekojow ri pataninem re q'atb'al tzij, man qas ta chikech a're', xa chech ri alanem chi'l ki'utzwachil ri ekal. Ri ixoqib' man keniman ta chech usolixik ri k'olib'al re kajmab'al re utzwachil re ri ch'ob'cholom re q'atb'al tzij.

K'yisal re man qas ta kach'ojix ri pataninem re utzwachil

Aguilar chi'l González (1994), xkiriq jo'ob k'yisan re ri man uch'ojixik ta ri pataninem kumal taq ixoqib':

1. Ri ub'anik k'ax chi'l ri man k'oxomanem taj ri kumal ri nuk'matal ajchakib'.
2. Ri rajil re taq kunab'al.
3. Man kuk'ulj ta rib' ri etab'al q'ij ruk' ri kajmab'al ri kuq'at uwach ri kichak pa ri ochoch, kanimataj rumal ri nimaq taq cholaj kye'b'ex re.
4. Ri kino'jinik ri ri achajilom kkichomaj chi xa tzaqb'al q'ij we utzwachil ri ka'ilik.
5. Ri k'ix we kanik'ox kib'aql, we achijab' keb'anowik, uya'ik k'utb'al re chulaj, pamaj on kik'.

Qas are ri k'otoj xuriqo chi tikilib'al uk'eyowal ri ch'awem, rumal man qas ta kekowin chech ukojik ri kaxlan tzijob'al, ri kasub'uw ukowinb'al ucholik taq k'ax re utzwachil chi'l ri uck'oxomaxik ri kab'ix kumal ri ajchakib' re utzwachil.

• Kajmanem re u'utzwachil ri ixoq

Pa tikb'al re ri junab' kajq'o' wuqlajk'al wajxaqib' (1948), ruk' ri uxekajil ub'xik ri Kechab'alil Winaq, taqetal k'i uxekajil taqanik puwi' uchajixik ri ixoq chuwach taq molojil chi'l chakil tasanem. Ri qas nim xuquje' tz'aqat chech taq wa' we ne are ri Ch'ob'onem puwi' ri Elesanem re Ronojel Uwach chi Tasanem chirij ri Ixoq, re Nuk'um taq Amaq'il.

Are wa' ri nimalaj k'ak' uxzekajil suk'malil chokonsa'n puwi' ri k'ixb'alil chi'l unimaxik ri rechb'alil ri ixoq, ri uq'atem uxekajil, tz'aqat no'jinik chi'l unimaxik ch'ijinem kumal ri amaq' kijuch'um. Ri Iximulew are jun chikech. We ch'ob'onem pa ri q'ataj kab'lajuj (12), k'o chupam ri ch'ijik kecho konojel taq amaq' ri ejun chupam relesaxik taq tasonem chupam ri kajmanem kunanik chikech ri ixoqib'. Jun chupam ri uya'ik ri pataninem re nanil, ri man kuq'atej ta ri kajmanem ya'tal chech ri are'. Jewa' qas kub'ij:

1. *Ri komon patanib'al ejun chupam kakik'am uq'ab' ronojel taq taqanik retal chech relesaxik ri tasonem uwach ri ixoq chupam ri kajmanem kunanik, are*

chi kasuk'i', ri b'antajb'al re junamil chikixo'l achijab' chi'l ixoqib', ri okik pa ri pataninem re kajman kunanik, xuquje ri chomatal alk'wa'lanik.

2. Ri komon patanib'al ejun chupam kakisaqk'exwachij chech ri ixoq suk'ul taq pataninem chirij ri uyab' ixoq, ri alanik chi'l mojo'qa ri alanik, kaya pataninem man tojtal taj we qas rajawaxik, kasuk'ub'ax jun utza tzuquw ib' chupam ri uyab' ixoq chi'l ri tu'nik.

We echb'alil katz'apix uwach rumal taq q'ateb'al taqab'anel, b'anib'al taqanik on kobj'al taqanik on xaqli unawilal ri Komon Patanib'al chech uya'ik ri pataninem on ri ujab'uxik ub'ixik chi'l ri tijonik ri rajawaxik chech ri ixoq chech rokik chupam. Ri Nima Taqanib'al chirij ri Rechb'alil ri Ak'al, xuquje' ri uch'um Iximulew katzijox chupam ri echb'alil re kajmanem kech allab'om alitomab' k'o uyab'ixoq chikech, ri man kiya'om ta kichi' ri tat nan chech, xuquje ri rechb'alil ri kajmanem re ri nan man k'ulan taj.

Man qas ta k'o wi pa Iximulew jun suk'malil chokonsa'n ri kach'aw puwi' ri rechb'alil ri ixoq, par ri tikilib'am chupam taq Uxekajil Ch'obo'nem tzijom kan ajxik, pa taq k'u ri b'antajb'al rech ri ixoq ajIximulew, cholotal ajsik, kelesax jun cholb'al b'i'aj re rechb'alil ri ixoq chirij ri kajmanem re utzwachil, chikij ri a're' kelesax wi jujun taq unimaxik ub'anik chi ri ajchakib' re utzwachil amaq'el kakik'am pa ri kichak chi q'ij.

Echb'alil re ri tz'aqat kajmanem re poq'san utzwachil.

Chajinik che ri ixoq.

- Junelik kok pa ri kajmanem re uyab' ixoq, alanik chi'l usuk'ilal ub'aqil ixoq.
- Kak'oji' rechb'alil che ri chomatal ajupaja ch'ikital chirij ri u'utzwachil xuquje ri eral.
- Kaq'aljsax chech ronojel uya'ik ub'ixik chirij ri poq'san utzwachil.

Echb'alil pa ri qas k'o wi kajmanem chech ri qas k'o wi k'eyowal re utzwachil.

- Kachajixik chi ri ixoq junelik kuriq ronojel ri tob'ab'al sak'ajil chech ri q'atenem, retal atam yab'il chi'l kunanem re ri qas k'o wi uk'eyowal re utzwachil, jacha qas:
 - Itzel spoj chirij uwi', b'aqilal re alk'wa'lanik re ixoq chi'l tz'um.
 - Yab'il re q'axenem alk'wa'lanem, yujtal ri SIDA chupam.
 - Man qas ta utz tzuqb'al ib'.

Echb'alil chech man tasonem taj chech okem pa ri pataninem re utzwachil.

- Ri eta'manem chi'l ri k'ixb'alil re taq tijob'al ib' rech ri komon naq'atal kunab'al.

- *We kaq'ax chupam mojo'qa ch'ob'on tzij chi'l man utz ta no'jinik chirij taq ch'ikital taq tijob'al ib' chi'l naq'atal taq ajsaqwachom.*

Echb'alil chech b'antajb'al ch'ach'oj chak.

- Echb'alil puwi' taq ch'ajch'oj b'anb'al chak. Uchajixik ub'anik ronojel naq'tisan chak ri kub'an k'ax chech ri utzwachil, tz'aqat b'aqilal chi'l uchomab'al ri ixoq xuquje chikech ri eral chi ko'l on naj uq'ijil on chi ija'lil.

Echb'alil chech jun suk'ul wa'im, rumal ri ub'antajik chi ixoq.

- Kachajix chi ri uwa'im k'o chupam ri unimarsaxik ri utza tzuquw ib' chi'l uk'exb'alil ri naq'tisa'n re, rumal ri qas k'o wi urajawaxik chupam ri uyab' ixoq, ri tu'ik, ri lab'omil alitomab'il, ri ch'ajo'nil chi'l ri uq'atatajik alk'wa'lanik.
- Chajinik xuquje' taqenik chirij apachike uwach chi tasonem re ri ixoq pa ri jachonik ajupaja chech ri jastaq katijowik.

Echb'alil chech ri taqantz'ib'am unab'ejsaxik chi'l uterne'xik chomab'al pa taq ri ub'anik k'ax chi'l b'anoj k'ax chupam ajupaja.

- Kachajixik chi ri ixoq kakowinb'ex uno'jixik, tzujunik chi'l nab'ejsam taqantz'ib'am b'anowem chikij achajilom eb'anal k'ax.
- *Kachajixik chi ri ixoq ri kuriq k'ax on b'anoj k'ax rumal ri rachajil, kakowinik kok pa ri pataninem re utzwachil re chomab'al chi'l jab'un ub'ixik, are chi kaya uchuq'ab' chech ub'anik ri tzujunik, kato'b'ex uchomanik chupam ri taqantz'ib'am q'inai chi'l ukunatajik uchomab'al aretaq kachomataj ri k'eyowal.*

Ri uchak ri waralik iyom pa ri kajmanem re rilik ixoq chi'l chajin ak'al

Chi wachulewil, oxk'al kajib' ruk' wuqub' re jo'k'al (64.7%) ri alanik ekajmam pa ochoch;pa taq juyub' ri ajlab'alil kapaq'i pa oxk'al wixaqlajuj ruk' kajib' re jo'k'al (78.4%), pa ri waralik tinamit kopan pa jumuch' wuqub' ruk' waqib re jo'k'al(87.6%) (INE, 1995). Are kuk'ut wa' chiqawach nimalaj junanil re ri iyom, pa ri kajmanem re rilik ixoq chi'l chajin ak'al, jacha qas re pa juyub' chi'l waralik winaq.

Xaq katajinik, kaqaj chikij ri upaqalik rajlab'alil ri uk'yal yowab'kämikal re ri ixoq chi'l ri k'ate alanik, man kachomax ta rij k'i ub'antajik ri jastaq ch'ob'otalik ri kuch'ik ri k'axa taq b'antajb'al re ri ixoq ajlximulew, xuquje' k'o ri kuriq k'ax ri iyom, man utz ta kawa'ik, man karil ta uwawuj, xa malka'n, meb'a' xuquje' tasom.

Ri naq'tisanik kech ri e'iyom, xa ketax rumal ilib'al re ri kaxlan kunanik, tastal pa ri b'atz'in na'obj'anikil, molojil, xajb'alil, pwaqil chi'l kajmanil. Pa ri uk'yal taq k'eyowal xaq are utukel tob'ab'al chech ri kajmanem re ri utzwachil re ri ixoq chi'l ri ak'alab' pa ri naja taq wokaj chi'l pa taq uk'axal ri animajik, eleb'em b'ik chi'l ri tasam ib' chupam ri ra'lital uwach tzijob'elil ajlximulew.

Are wa' kub'ij chi katiki' b'i uchomaxik ri unaq'tisaxik man kuk'ulula'j ta ri uya'ik ri pataninem re ri utzwachil re q'atb'al tzij, xa ne yujatalik chi rachi'l pa ri uchuq'ab'exik rumal ub'anik utz chech ri b'antajb'al re utzwachil re ri ixoq chi'l ak'alab' ajlximulew.

Ri uk'olik chi'l ri naq'tisanik kach'ob'ik rumal man k'i ta uqajb'em ri pataninem re utzwachil re q'atb'al tzij pa taq wokaj naj ek'o wi xuquje' man kariqirtaj taj, xuquje' k'o uch'ob'ik ri kuwachij ri k'amb'ejab'al na'obj'anikil qas kech taq wokaj.

K'i taq mul kajawax resaxik chech ri iyom, ri rechab'al na'obj'anikil, uwachil ri k'i'laj xajtal eta'mab'al ya'om rumal jun chech ri na'obj'anikil sib'alaj nim uq'ij pa we Amerika. Chupam wa' we ilb'al na'obj'anikil, ri e'iyom chomatalik chi e'ixoqib' chi rumal ri usaqirsanem tyox kik'amom ri ya'tal chikech chi'l ri nawalil, xa k'u cha' kakichomaj chi jun ya'talil, ri uya'ik ri kipatanil chikech ri winaq xuquje chupm ri wokaj kik'amom wi jun nimalaj k'ixib'alil rumal ri unimal keta'manik chi e nan, na'ojinel ajupaja, ilol ixoq chi'l chajil ak'al.

Tikilib'al rumal chi jun ixoq pa juyub' kok pa ri chak re iyom

Elba Villatoro, pa jun solowinem xub'an pa ri ujuyub'al Ixil, rech ri tinamital K'iche', xuriq ri tikilib'al rumal kakokb'ej ri e'iyom pa ri eqeles'e, are taq wa:

- a) Rajawaxik ri komon tob'anik, xa rumal ri k'axa k'aslemal pa taq ri wokaj.
- b) Ija'lil echab'enik q'axetal rumal ri nan, ati't chi'l uk'ab' ati't ri xkib'an we eqeles'e.
- c) Rumal taqanik on man ajwaralik retal k'amom pa ri wach'ik', chupam taq yab'il on pa taq jub'iq' q'ij re ri uk'aslemal.
- d) Sik'inem pa taq ri nimaq ja kunab'al pa taq tinamit, pa taq ri chak re kitijoxik ri sak'alil ajchakib'.

Ri kik'yal ri e'iyom a're enaq'tal pataninel k'i junab' eq'axnaq chupam, enan xuquje' ati't, ri kechakun rumal utaqanik tyox, tewechi'talik, rumal chi ri naq'tisa'n kariqitaj chupam q'ijilo'nik man ka'ilitaj taj.

Kub'ij chi k'o rawaj xuquje' kab'e chech kiyuq'uxik, pa ri juyub' kape uwaram, kawar chuwatch ri saq kwachik'ik. Xuquje' sib'alaj kaq'oxow upam, kub'ij ri are' chi k'o "itzel b'anoj" chech. Kiwachk'aj kiwach ak'alab', xk'utwachin chi nuwach chi tajin kak'ut chuwatch kinik'oxik ixoqib' k'o uyab' ixoq chikech, qas suk'ul wi kinwil in ri kipam, jacha jun ilb'al ib', chila' kawil wi ri utz kib'anom xuquje ri etzalatzoj. Ajiyom ri wat'i't, ri in man xweta'man ta uwach, ri nunan xutzijoj chuwatch chi are iyom.

Pa jun t'u'y re relewal xan chi'l ukunayil rikil, ri ajkun xub'ij jurab'aj ch'ab'al, xuq'axej jun alamnax pa ronojel nub'aqil, ri alamnax je ri kaka'y rachaq q'aq', man katzoqopix taj ma ri k'aslemal man suk'ul taj. Xk'ilix ri ukunayil rikil xuquje' xke'xik, xya ja' ruk' chi'l xaq'o'l xripib'ax pa jun t'u'y relewal xot chuxe' ri ch'at, xtix tewechi'm ja' pa ri ch'at ri ink'o wi in. Xb'ix chuwe chi kinchararej wib' pa ronojel ri q'oxom, ma oxib' nuchak kinb'an pa we uwachulew chech upatanixik ri wajil nutz'aqat. Xa rumal chi maj jun iyom pa upawo'ch, man qeta'm ta wa'. We kok jun chech iyom are utz'aqat ri mayib' kojonem.

Are wa' kayo'w unimal uq'a'l'b'al k'u'x chikech ri yowab'ib'. Pa ri rulew Ixil, ri u'xnaq iyom rumal ri sik'inem b'anom rumal ri nima ja kunab'al man k'o ta w'a we q'a'l'b'al k'u'xaj chikij, xa man k'o ta ri tewechi'tal taqanik chikech. Pine na k'u keta'm ri utzijolil par ma wi kikajmam jun alanik xuquje' k'a eq'apojib' (20 a 25).

Kab'ixik chi sib'alaj ek'i ri e'iyom rumal ri k'otoj, ek'i alitomab' tajin kakitijoj kib' are ku'x iyom, par man utz taj, ma man ko taj. Kab'ixik chi ek'i na, par man e'iyom taj pa kalaxik, xa rumal ri k'otoj. Wa' we chak qas rex wi jun, man kuya taj katanab'ax ri chak re iyom ma kuna' jun pa upam. Man jare jun chak jacha b'e'ik pa chak pa juyub', chi xa rajawaxik, wa' xaqsí rech wi jun.

Chupam ri unaq'tisaxik, ri iyom chatal rumal utaqanik tyox, man kuya taj kuk'opij rib' chech ri pataninem chikech ri e'alanel, xa apas uwach ri k'eyowal. Ri e'iyom qas kakina'o chi u'k'an re jun usipanik tyox xuquje' qas kech wi on man utz taj ka'nimajik ma kape k'u jun k'ajsan wach chikij, k'o ri are ri kämikal.

Ri uk'amik ri chak re iyom, kuya k'asb'anik, xk'anik, una'ik numik. Xink'am na ub'i jun kantela, xinb'ij na ch'ab'al xuquje' xinta na kuyb'al numak chuwach ri Ajaw, ri nan ulew chi'l taq ch'umil, ma xa man kawaj ta pataninik. Man yab'il ta ri xk'oji' chuvech, xa jun k'ajsan wach rumal man kawaj taj kink'am uq'ab' ri chak (Aguilar, A., González, J., Caravantes, L.).

Man k'eyowal taj we kariqitaj ri k'ulmatajik chunaqaj ri uqajb'em ri k'olib'al, man ruk'taj, ma nik'aj chik ri yowab' kariqitaj pa jun wokaj sib'alaj jetelik xuquje' kokb'ex taj, rumal wa' naj kab'inik, k'o ri qas k'ax ri kub'inib'ej, jacha xaq'o'l, ulew, tew, q'equ'mal, uwaq'ij.

Ri uchak man xaq ta xew chi ilonel alanik, xuquje' ilol ixoq, eta'amanel re ri tz'aqat u'utzwachil ri ixoq, jacha chajin k'ate kalax ak'al xuquje' ya'l kina'oj ajupaja. Are k'u chi' ri kajmanem man xaq ta xew rilik ri alanik, xuquje' kub'an uq'atuxik ri uyab' ixoq chi'l ri ukajmaxik ri usuk'ilal ub'aqil ixoq chi'l ri k'ate kalaxik. Qas naq'tisatal wi chi we kuriq uq'ijil ri alanik, ri iyom kaq'ax chuwach rochoch ri alanel are chi kaya ronojel taq laq'ab'al rech xuquje kumajij usuk'maxik ri jastaq, k'i ri karaj wi chi kak'oji' kan chila' k'i taq q'ij utzirnaq chi ri alanik qas karil na we man kujal pa k'ax.

Ri naq'tisanik ri' man xaq ta xew ri poq'sanem, xa ne ku'x ch'ob'onelab' ri qas rech ri k'ate kalaxik. Rumal uq'atuxik ri uk'a'mal umuxu'x, ri e'iyom kakil apan ri uch'ob'onib'al on qas re kuriq n ri ak'al kalaxik xuquje ri kik'yal ri eral ri nan kek'oji'k.

Ri Ajaw man uya'om t ixoq chirilik ejanipa qalk'wa'l kek'oji'k. Xub'ij ri iyom chuwech in chi xa ekajib' kek'oji'k. Ri e'iyom kakilo chupam ri ukotz'ijal chi'l ri uk'a'mal muxu'x jampa' qalk'wa'l kek'oji'k (Aguilar, A., González, J., Caravantes, L., 1994).

Ejujun taq iyom kak'utwachin chikiwach we uk'amom loq jun qas re ri ak'al, jacha ri kakib'ij ri ujer taq winaq chi ri ak'al kalaxik maj ja' chech on kape pa jun laj chim xa uk'amom loq jun tijob'al rech, jun usipanik ri tyox qas k'o wi, jachike na k'u ri q'ij kalaxik. Jasa ri kakib'ij, ri ak'al we kape ruk' ri uk'amal muxu'x xa q'e'lik, xuquje' uk'amom loq jun usipanik ri tyox. We kakib'ij wa' we jastaq ri e'iyom chech unan ri ak'al, kak'yik man eta'matal taj we k'o qas re (Aguilar, A., González, J., Caravantes, L., 1994).

Ri tojb'al re ri iyom

Ri tojb'al re ri patan xaq ko'lik man amaq'el taj kab'an ruk' pwaq on ronojel katojik. Jutaq tij katoj ruk' ixim, kinäq', jun üq on ruk' pwaq par xa xta'qil katojik, pa ri qas utikitajik rilik mojo'qa alanik, k'a chuk'isb'al re ri kajmanem re ri alanik, usuk'ilal ub'aqil ixoq chi'l ri k'ate kalaxik. Man ruk'taj, wa' man ku'b'ana ta chech kikajmaxik kib' chi kitukelal chi'l ri ajupaja, xaqsi are wi na chi kakib'an jun chi chak tojtalik, jcha ri ub'anik kem, tiko'nijik on k'ayij.

Ri kux na nan kusolij ri uji' ixoq

Aretaq kuna' ri ixoq chi k'o uyab' ixoq chech, kub'ij nab'e chech ri uji' ixoq, are k'u ri are' kajawanik jachin iyom rikok chech ukajmaxik. Ri ji' ixoq karachi'laj b'i ri ralib' pa ri nab'e q'atunik, we kasuk'i'k chi uyab' ixoq, k'ate k'u ri' kab'ix chech ri rachajil. We man kariqitaj ri ji' ixoq, ri achajil kub'ij che ri unan ri yowab' ixoq.

Q'alajsan re ri uyab' ixoq

Pa ronojel ri sik'inik, are ri iyom kopan chuwach rochoch ri yowab' ixoq, xewi we xa rumal jun k'ax chirij ri ixoq on jun k'o wi no'jinel rech ri kaq'atenik. Pa ri nab'e xik'inik, ri iyom kuq'alajsaj we k'o uyb' ixoq xuquje ri uq'ijil ri k'iysanem, are kak'utuw ri uk'isb'al ri ch'ajo'n on ruk' uchapik on retaxik ri b'aqil alk'wa'lanel.

Ri una'ik karaj ukojik pa uq'ab' jub'iq' xepo uwa'l che' k'ok' ruxlab', are chi kapilil ri uq'ab', kumiq' chuwach ri q'aq' are chi maj kuyoj chech ri nan on ri ak'al uk'a'tal chuwach utyoxil rumal tew.

Ri uq'ab' ri iyom are chakub'al nin upatan chech unik'oxik ri b'aqilal. We k'olik on ja'i' ri tijon re keta'm ri kakib'ano ma ri kiq'ab' kuk'ut chikiwach jas kakib'an chech, jacha kub'ij jun iyom ajlxil (Aguilar, A., González, J., Caravantes, L., 1994).

“Ri qaq'ab' keta'am, je ri k'o kib'aq'wach”

Pa taq nik'aj chi sik'inem ri kajal uxo'l, ri iyom kuterne'j rilik ri uk'yik ri ak'al uk'a'tal chuwach utyoxil, xuquje karilawachij ri k'exonem chech ri ub'aqil ri xaqsi k'o wi, jacha uk'exoj uwach chi'l ri unimal ri tz'um chi'l ri q'ako'j tz'il chupalaj, xuquje nik'aj chik man suk'ul taj. Qas kub'an ukajmaxik ri k'ate nab'e kak'oji' ral rumal man k'o ta reta'mab'al che.

K'extajnaq uwach ri unaq'tisaxik, are kab'anow ri kitijoxik uk'amik b'e kik'amom rumal ri ch'ob'cholom re q'atb'al tzij. Ri k'ixb'alil xuquje ri ukowil molojil tajin katzaq kanoq uwachil ri ukojik jun chi na'obj'anikil.

Sib'alaj sachnaq ri kojb'al pa taq qawokaj, ri okem ruk' chuq'ab' xa chomatalik xuquje' b'anb'al k'ax. Ri eqati't, ri ixoq xutzaq ri upatan chirij ri kowinem k'o chech, ri uchuq'ab'exik ri uwachulew, ri nawil che k'ak' uriqik, kuchub'anik che uwa'lijsaxik tzijob'elil. (Aguilar, A., González, J., Caravantes, L., 1994).

Reta'maxik jujun taq naq'atal tijob'al ib' pa ri poq'san utzwachil*

Tikilib'al na'obj'anikil re taq naq'atal tijob'al ib' pa ri poq'san utzwachil

K'o sib'alaj jumulaj eta'mab'al puwi' naq'atal tijob'al ib' pa ri poq'san utzwachil, che ri utz kamulix utza'm ronojel. Ronojel taq wa' k'olik tikilib'an uwach chupam ri na'obj'anikil chi'l q'ijilowem kech taq wokaj, ri b'im chi kan asik.

Ri mayib' kojonik uk'olib'al na'obj'anikil mayib' chi'l asteka kuchomaj rij ri q'inal re uyab' ixoq chi'l ri alanik, chi jun b'anoj nim ub'antajik, ri qas ruk'a'm rib' ruk' ri uk'yik ri ab'ix pa ri uxe utikarib'al ri k'aslemal. Ri ek'ak' taq winaq etikital loq pa ri kaj rumal ri keb' no'jib'al tikonel (Ajaw-achi) k'ate k'u ri' keqaj chuwachulew kakik'am kik'olib'al pa ub'aqil ri nan.

Hunab Ku, are ri nimalaj ajaw tikol uwachulew. Itzamná, ralk'wa'l, are ri ajaq, ub'i' ajaw re ri kunab'al. Ri rixoqil Ixchel kuk'ut rib' chi ik', to'nel kech konojel ri ixoqib' ri k'o uyab' ixoq chikech, tyox sik'ital kumal ri alanelab' are chi ri alanem kaq'ax ruk' ki'kotemal xuquje are kachoman ri k'eyowal re man alk'wa'lanik. Xuquje' k'o ri Macui Ixochitl tyox re ri poq'sanem ib' kuya b'e chech ri loq'ob'al.

Ri alanik

Ri jub'iq' uq'ijil ri alanik kachomaxik chi jun ch'a'oj chirij ri kämikal, jawichi' ri kach'akan wi on ja'i' ri alanel. We kakämik kaya unimal uq'ij, ri ub'aqil kaya k'o wi taq itzib'al chech.

Ri tijob'al ib' b'anom rumal ri iyom man kajach ta chech taq tikilib'al re ri naq'atal kunab'al ri tzijm chi pa ri nab'e ramaj. Xa k'u je ri' kumulij rib' k'i taq uwach b'anoj ka'ilitaj uwach chi'l ja'i', yujtal chuxo'l k'ak' taq tijob'al ib' chi'l eta'amab'al uwachil ri tijoxik re ri ch'ob'cholom re utzwachil re q'atb'al tzij.

Pa taq tastalil kape chik katzijox jujun taq tijob'al ib' pa ri poq'san utzwachil ri xaq uxo'l kab'an pa taq ri wokaj, rumal ri ajupaja chi'l ri iyom. Pine na k'u ri ub'anik jalajoj wi chi ujujunal ri wokaj, ri qas tikilib'al chomab'al re xaqs'i kak'oji' wi.

Ri ukojik ri tuj uyab' ri ixoq, alanik chi'l usuk'ilal ub'aqil

Ri ch'ajanik pa b'uquwem tuj (nahuatl *tema*, *baño*/atinem chi'l calli, *casa/ja*), kux jun chech ri qas unimal tob'ab'al kojtal rumal ri ixoq chi'l ri iyom, chech ukajmaxik ri uyab' ixoq. Pa jujun taq k'olib'al kakoj ri tyox Temascaltesi on rati't ri atinb'al, tyox re ri kunab'al chi'l ri q'ayes.

Are ukojik ri b'uquwem atinb'al pa jun k'olib'al qas wokotal chech, ub'i' Tuj. Wa' we k'olib'al xa ko'l taq wokoj xa xan, ab'aj, ab'aj xan, I e uwi' ch'ich' on si' on uxaq che', le uwach ulew xa ulew on ko ab'aj xuquje' xaq keb' oxib' xak'ab' upam, xew kuch'ij oxib' winaq. Chupam kachol miq'in taq ab'aj, puwi' k'ut katix wi ja'/joron, ruk' ri' kawosowik.

K'o uparaqan/retal k'otoj na'obj'anikil ri kak'utuwik chi wa' we k'olib'al xkoj kumal ri ojer taq mayib', xuquje'etal ri xa qas nim upam chi jikb'al k'atanal, we ne kech ri nimaq kib'antajik.

Ri uchokonsab'exik le tuj sib'alaj k'i xuquje jalan wi, are k'u chech ri poq'sanem ib', ri iyom kukoj chech uchapik, uji'ik chi'l ukajmaxik ri alanik, kakichomaj chi ri ub'antajem no'jinem kuya q'aq', ri q'aq' kuya chuq'ab', ri chuq'ab' are k'aslemal. Kojtal rumal umiq'saxik ri b'aqilal xuquje' katob'an chech ch'uch'ujarem chi'l uya'ik pa uk'olib'al ri b'aq. Pa ri jub'iq' uq'ijil ri alanik, kaya chirij chi katob'an chech jun alanem man k'ax taj xuquje' aninaq, chi'l chech utzalijik ri usuk'ilal ub'aqil ixoq, are chi katzalij ri b'aq pa uk'olib'al.

Jun ilom eta'mam riqom pa ri tinamit Santa María Cauqué, tinamital Sacatepéquez, rumal Elba Villatoro, jewa' kub'ij:

"Chiqaxo'l oj ri ojwaralik man rajawaxik taj kojpusik are chi kek'oji' ak'alab', wa' xew chech alaq ri man kakoj ta alaq ri tuj".

Ri no'jilal ukojik ri tuj, jalan pa taq ri wokaj chi'l remaj. Pa jujun taq wokaj ri alanik kakajmax pa tuj, pa nik'aj chik kakajmax pa nuk'b'al q'aq', aretaq ok'owinaq chi wuqub' on wajxaqib' retab'al q'ij b'antajnaq chi alanem koksax pa tuj, are upatan, kakib'ij, katob'an chech ri b'aq chupam ri ub'aqil ri ixoq are chi katzalij pa uk'olib'al xuquje' are chi man kuriq ta yab'il ri nan, uwachil ri uq'a'q'al ri kik' xutzaqo pa ri alanik. Xuquje', kab'ixik chi ri tuj k'o ub'antajik chech uriqik jun suk'ul k'olik utu', jacha ri uk'yal chi'l ri rutzilal. Chupam ronojel uq'ijil ri usuk'ilal ub'aqil ixoq, kanaq'tisax atinem pa tuj chi q'ij pa utikitajik b'ik, k'a chi wajxaqib' q'ij pa uk'isb'alil.

Ri k'ate kalaxik, xaq uxo'l kakoj pa tuj, par man qas ta k'atan, xaq miq'moj, kab'ixik chi katob'an chech ri ak'al are chi utz uwach.

Ri usuk'ub'axik ub'aqil ixoq xuquje' kuk'am ri ji'ik rumal ri iyom chupam ri tuj, kanajtin o'lajuj q'ij are chi kato' ri alk'wa'lan b'aqilal katzalij pa uk'olib'al, kajeqi'k.

Tijob'al ib' chi'l no'jib'al chech ri yowab' ixoq

Ri tzuqb'anem ib': xew tzij wa' we naq'atal eta'manem, kachomaxik chi ronojel ri kutij ri nan chech tzuqb'al rib', kaq'ax chech ri ak'al, rumal ri' rajawaxik kuchajij rib' jas uwach chi'l rutzilal ri kutijo. Are qas katijow ri wa eta'matalik xuquje' ri qas k'o tzuqb'al chupam. Ri rayin jastaq k'o ri nim upatan ma chomatalik chi are retal ri karaj ri akp'al xuquje' rajawaxik chech ri suk'ul uk'yik chi ak'al.

Chupam ri chomab'al re q'a'-tew rech ri naq'atal kunab'al, kel na'oj chirij chi ri uyab' ixoq are jun miq'in q'inal, rumal la' kachilab'ex utijik joron wa, are k'u pa ri alanik chi'l ri usuk'ilal ub'aqil ixoq katzaq q'aq', kaq'ax pa joron q'inal, rumal wa' kachilab'ex utijik ri miq'ina wa. Rajawaxik qas ka'il ri xtzijox pa ri ramaj jun, ri ub'ixik tew-q'aq' man are ta ri umiq'inal katzijoxik, xa ne jun b'antajb'al ri qas re chi jujunal ri jastaq, ri wa.

Chilab'em chikech taq yowab' ixoqib'

- **Q'ilow ib' chech ub'anik taq chak re b'aqilal:** kaya na'oj chi man kelesax ta uwi' ri chak chi q'ij, jamaril chi'l uq'atik ib' che alk'wa'lanik pa taq k'isb'al taq ik' re ri uyab' ixoq.
- **Uchajixik ib' chuwach taq rokik ik' chuwach q'ij on q'ij chuwach ik':** rajawaxik kachajix ib' chuwach taq wa' we k'ulmatajem re uwachulew ma kuk'isyaj paxnaq chi'aj. Wa' kab'anik aretaq kak'u' ri yowab' ixoq pa rochoch uq'AXB'ej ri k'ulmatalik.
- **Uchajixik ib' chuwach ri b'aq'atinem re ri uk'a'mal muxu'x:** are chi man kub'aq'atij ta rib' ri uk'a'mal umuxu'x ri ak'al chech uqul, man utz taj kuka'yej jastaq xekelik.
- **Uchajixik ib' chuwach taq nawal on xib'inel:** ri yowab' ixoq man utz taj kel b'i utukel choja chaq'ab' ma xibib'al we ne kuriq itzel taq nawal on xib'inelab' ri kakikoj uxib' ri are' on ri ak'al tajin kak'yik.
- **Etab'anem unimal ri alab'al b'aqilal:** ri e'iyom kakikoj ri kiq'ab' chech retaxik ri unimal ri alab'al b'aqilal xuquje uch'ikib'axik ri uq'ijilal unimarki ri ak'al xuquje ri suk'ul uk'yik. Ri retab'alil are uxo'l ri upa q'ab'aj ripitalik, chech b'i ri chom uwi q'ab' k'a chech ri mulq'ab'il uwi q'ab' (jun q'ab'aj). Pa jun solowinem b'ano rumal ri Elba Villatoro xk'amb'ejax chuxo'l ri etanik b'anom chi'l ri uq'ijilal unimarki, jacha kuk'ut ri wachib'al ri':

Uq'ijilal unimari

Keb' ik' (wajxaqib' wuqtaq q'ij)
Kajib' ik' (waqlajuj wuqtaq q'ij)
Jo'ob' ik' (juwinaq wuqtaq q'ij)

Unimal ri alab'al b'aqilal

jo'ob' k'a wuqub' cm.
kajlajuj k'a waqlajuj cm.
o'lajuj k'a wuqlajuj cm.

- **Suk'manem re ri ak'al pa ujeqelik ujolom:** pa taq uk'isb'al taq ik' re ri uyab' ixoq, riyyom kub'an k'i taq uwach ji'ik chi'l nik'aj chi chak chech usuk'ub'axik chi ri ak'al aretaq kalaxik are kel loq nab'e ri ujolom.

Tijob'al ib' chi'l ya'on na'oq chupam ri chak re alanik

- **Ri uji'ik pamaj:** wa' we tijob'al ib' kakoj pa ri jub'iq' uq'ijil re ri alanik are man k'ax ta resaxik. Ri kub'ij jujun taq solowinem b'anom, ri uji'ik chupam ri alanik kuterne'j ri ub'inem ri kik', kuya b'e che kach'uch'ujir ri alab'al b'aqilal xuquje' kuq'atej ri urak'ik chupam chi'l chirij, xuquje' kutaqe'j uya'ik uwa'al jastaq kach'uch'ujirsan ri uk'a'mal chi'l tyo'jal, xuquje' kaq'atex urak'ik ri ch'uqb'al rij pamaj (Cominsky, 1978).
- **Nab'ejsab'al pa ri chak re alanik:** ri iyom kuchilab'ej chi pa ji ja jawichi' kakajmax wi ri alanik, rajawaxik sib'alaj kak'oji' q'aq' chi'l k'atana ja', ri

yowab' ixoq kab'inik jampa' ri kuch'ijo, are chi kamiq'inar ri b'aqilal, xa jeri' ri alanik ka'aninaqirik. Ri iyom chi'l ji' ixoq kakib'an ub'anik ri k'olib'al re ri alanik. Are kakichilab'ej ri b'anb'al wa on ri tuj, ma are taq k'olib'al miq'in ri katob'an chech ri chak re ri alanik xuquje' kuq'atej ri xaq k'ate' uk'exik ri miq'inal rikub'an k'ax chech ri ak'al. Pa ri k'olib'al jawichi' kab'an na wi ri alanik, ub'i "sokaj", kaya jun atz'yaq jun nik'aj ukab' etab'al ketanik, puwi' la' jun chi atz'yaq on jun kojom üq rech ri yowab' ixoq mejon k'i taq mul are chikux pim (Villatoro, 1994).

- **Ri uwach k'olem chech alaxik:** ri kamik chik ri e'iyom k'i uwach k'olem kekajman wi jachike na k'u ri tijoxik kik'amom chirij ri pataninem re utzwachil re q'atb'al tzij, k'o ri are kakaj xa pa ch'ukulik on xukulik; riixooq, ruk' jun uq'ab' kutelej ri rachaq, ruk' le jun chik kuto' relesaxik ri ak'al. Ri iyom qas chuwach kak'oji' wi chech ukajmaxik ri alanik.

Ri achajilom xaqsi amaq'el kak'oji' koq kutelej ri rixoqil che'l rij, kuji' ri upam. Kamik chik k'o retal unimal uq'ij eta'mab'al chi ri uwach k'olem tak'alik b'aqilal are utz chech ri nan chi'l ri ak'al. Jujun taq solowinem kakitak'alb'ej chi ri uya'ik uxlab' chech ri ak'al xa kako'pijik xa rumal ri k'o kachap ri ib'och' chuxe' ri nan pak'al q'oyolik, are k'u pa ri tak'alik, sib'alaj k'i uxlab' kaya chech ri ak'al rumal ri kotz'i'jal xuquje' man qas ta karak' ri ch'uqb'al re rumal ukotolil ri uk'olib'al b'aqilal alab'al (Villatoro, E., Guerra, M., 1994).

Tijob'al ib' kab'antaj ri alanik

- **Ri alanem:** Aretaq elenaq chi ri ak'al, ri iyom kumiq'saj uq'ab', kuji' ri upam k'ate na kel loq ri kotz'i'jal (alanem). Ri uk'a'mal muxu'x man karamix taj k'ate na aretaq kel loq ri kotz'i'jal.
- **Kajmanem re ri uk'amal muxu'x chi'l ri kotz'i'jal:** ri uk'a'mal muxu'x k'ate karamixik aretaq kelesax loq ri kotz'i'jal, ruk' ramib'al qas kaqarnaq pa qa'q'. Ka'te k'uri' kasa' chuwach q'ij. Le kotz'i'jal kamuq pa jun k'olib'al re ri ja, jacha ri b'anb'al wa, chuwach ja, chupam ri tuj on pa ab'ixab'al, are wa' kub'ij chi k'o rech chech ri ak'al ala on ali, ruk' ri ja, ochoch chi'l ei uwokaj.
- **Kajmanem usuk'ilal ub'aqil ixoq:** ri iyom kak'oji' ruk' ri alanel chi'l ri ak'al k'a jampa' karilo chi maj k'ax kakik'ulmaj, pa jujun k'olib'al kanaq'tisaxik chi kak'oji' na choja keb' oxib' q'ij. K'ate k'uri', ri iyom xaq uxo'l kusolij ri kasuk'i' ub'aqil chi'l rik'ate kalaxik, ri uxo'l chirij taq rajawaxik teren wi, are chi kareta'maj jas b'enaq ri u'utzwachil ri ak'al, xuquje uya'ik una'oj chech jun suk'ul ukunatajik.
- **Uji'ik upam:** xuquje' aretaq kab'antaj ri alanik, xaq katajin ri ji'ik pamaj, xaqsı pa ri tuj, are chi kato' ri alab'al b'aqilal che uriqik ri ujeqebeb'al, unimal chi'l uwach k'olem.
- **Ukojik pas:** xaqsı kachilab'ex wi ukojik ri pas pa uq'ijil ri usuk'ilal ub'aqil ixoq, kab'ixik chi katob'an chech ruk'a'xik ri alab'al b'aqilal aretaq kok'ow ri uyab' ixoq chi'l ri alanik are chi kasuk'i' pa uk'olib'al.
- **Ukojik ri k'ayin q'ayes:** sib'alaj kojtalik xuquje' chilab'em k'i uwach kunab'al chi tob'ab'al re utza tzuquw ib' chi'l kunanem, are chi kaqaj uchuq'ab' ri q'oxom, kaneb'ataj ri alanik, relesaxik ri kotz'i'jal xuquje uk'iyb'al tu'.

Tijob'al ib' chech kojonik chil moloj

- Aretaq kasachi' ri alanik kakib'ij ch'ab'al xuquje' kakikoj kantela, ripb'al chi'l uporoxik pom pa ja, are chi utz ke'l ri nan chi'l ri ak'al.
- We ala ri k'ate kalaxik, kaq'axex puwi ri ub'aqil chunaqaj juwinaq cm. jun choyib'al ch'ich', asaron on apachike jun chi chokonsa'n re chak ri kakoj pa juyub', are chi ri petnaq aq'an chuwach kasuk'ub'ax jun utza chak.
- We ali, xa junam ruk' ri xb'ix ajsik, kaq'axex ri b'atz' chi'l kemob', b'aq chi'l jun q'uq' pwaq are chi kuriq uchak xuquje' kuch'ak urajil.
- Aretaq katz'aqat kawinaq q'ij kaya una'ik uwa'l ik chech (man poqon taj), are chi kareta'maj utijik aretaq kari'job'ik.

- Ri ajupaja kakok'owisaj ri alanem chijun nimalaj ub'antajik, ruk' tzam chi'l k'o wi chi rikil. K'o ri xaqsí uwa'l äk'. Ri nimaq'ij kok'owsax kumal konojel ri ajupaja xuquje' kasik'ix ri iyom. Man utz taj karesaj uwi' ri iyom che utijik tzam ma k'a k'o na uchak ruk' ri k'ate kalanik.
- K'a chi kawinaq q'ij kko'pan ri achalaxik che usolixik ri ak'al, kuk'am b'i sapanik chech ri ak'al chi'l ri nan. Xuquje' kab'an unimaq'ij wa' we solinem.
- Ri iyom are kach'ajow ri ratz'yaq ri k'ate kalanik, pa b'inel ja' ku'b'ana wi are chi man ka'il ta ri kik' kumal ri k'ulja, na ya'tal taj.
- Pa Cotzal, K'iche', ri iyom kuq'axej man poqon ik pa uchi' ri ak'al k'ate kalaxik, are chi man kux ta riq'ol tzij xuquje man xaq ta kach'awik. Ka'te k'uri' kaq'axex puwi' usib'al ri pom, kakitzij kantela kakib'ij k'i taq ch'ab'al.
- Jujun taq aujupaja ri ura'lim rib' ri kinaq'tisa'n mayib', kakik'ut ri ak'al chuwach ri ajq'ij, are' kuk'am b'i puwi ri juyub', jawichi' kukoj wi jujun taq ripb'al, kutzij kantela xuquje' kumaltyoxij chech ri "Ajaw Uwachulew" ri k'ak' winaq, kuya rutzil uwach ri nan, ri tat xuquje ronojel ajupaja rech ri ak'al.
- Jujun taq ajupaja, k'a chi kawinaq q'ij, kakik'am b'i ri ak'al pa tyox katolika, kakitzij kantela chikiwach konojel taq etyox, aretaq katzalij choja kakiq'xej chi jumul puwi' ri usib'el pom, kab'n nimaq'ij ruk' uwa'l ik re äk' chech ri nab'e upoq'ow, nab'e kaya jujun taq tz'uj pa uchi' ri ak'al k'ate k'uri' kaya rech ri nan.

L O Q' A L A J

T I J O X E L

Kariq na la jun cholotal tzij ri kub'ij sib'alaj nim upatan keta'majla. Ri lal kakowinla katzukujla ri qas kub'ij pa jun wuj kariqitaj wi ri kub'ij on katala chikech winaq ri keta'm taq wa' we tzij ri'.

1. Rutzil ri k'aslema
2. Cotzal
3. Moxirem
4. K'yib'al tu'
5. Wokob'al
6. Kik'yal kämikal winaq
7. Ilol k'ate ralaxik
8. Rilik ixoq
9. Nab'e alanik
10. Usuk'ilal ub'aqil ixoq
11. Kuqxa'nim kib'
12. Etzalijnaq loq
13. Poq'san utzwachil
14. Oqan yab'il re usuk'ilal ub'aqilixoq

15. Sokaj

16. Rajlab'alil uchuq'ab' alk'wa'lanik.

K'OTOJ CHI'AJ CHIB'IL IB'

B'antajnaq chi we k'otoj re we ramaj kaqak'ut chuwachla k'i uwach chi chak ri kurayij uya'ik uchuq'ab' ri nimaq taq jastaq tzijotalik. Kakowinla kanimarsajla we chak ruk' ri kub'ij ri ajtij chechla:

1. Tz'ib'ajla jun k'otb'al chi'aj ri katayik k'o chupam ri jastaq ch'ob'otal pa we ramaj (lajuj on o'lajuj tayik), q'axejla chikech ejo'ob' e'iyom. Nuk'majla uchololexik ri k'ulb'al uwach, ri qas rajawaxik, ch'ob'onsajla ri uwachil. ¿Jachike jikib'anik xriqla? Yala pa komon chikiwach ri achi'l-la pa ri k'otoj.
2. Ilawachijla chupam jun wuqub' q'ij pa taq ri jalajoj jab'ub'al molojil ub'ixik , tzukujla ronojel taq ya'l utzijol jawichi' kak'am wi on man kak'am ta wi ri Rechb'alil ri ixoq. Utz katzukujla pa tz'ib'atal wuj, ya'l utzijol. Ramijla xuquje' nak'ala jujun taq uxaqwuj (ma sachan chechla jawichi' xriq wi la), tz'ib'ajla ri kachomajla chirij.
3. Tz'ib'ajla jun ch'awem kuk' winaq che jo'ob' on lajuj tayik chirij ri ub'antajik ri ixoq ajlximulew, kayala wa' chupam: rijunab0il, eqeles'n on chak, we k'ulanik on ja'i', k'asun chak, ri tojb'alil ya'tal chech kuq'a'wachij, kata alaq chi we pa ub'antajik chi ixoq una'om tasanik, qas are wi we yowab' ixoq on yowab'. Kojola wa' we ch'awem chikech ixoqib' rech jalajoj kib'antajik molojil, junab'il chi'l eqeles'n. Nuk'majla uchololexik ri uya'ik ub'ixik, chomajla ri uwachil. ¿Jas xriqla?
4. *Tz'ib'jla jun k'amb'ejab'al uwach jawichi' kach'ikib'x wi ujech'b'alil on ujunamil chikixo'l ri jun iyom pa ralaxik chi'l jun rumal k'otoj.*

RAMAJ JO'OB'

U'utzwachil ri nima winaq

Ub'eyal:

Aretaq kak'is usik'ixik chi'l uk'otik we ramaj, ri lal kariqla ri jastaq eta'man-tijob'al ib' ri kuya b'e chechla kanawla chech:

- Kak'otik jachike taq ri b'antajb'al chi'l K'ax chech ri u'utzwachil ri nima winaq, are qas re ri ri'j winaq ajIximulew.
- Katz'ib'ax taq k'amb'ejab'al rajlab'alil ri yab'il xaq kanajtinik jalk'atinel.
- Kab'ixik jachike taq ri qas nimaq chomanik puwi' ri u'utzwachil ri ri'ja winaq.
- Kajikib'axik jasche ri uwachil ri q'oxom jolomaj chi'l ri b'anoj K'ax pa Iximulew are jastaq kub'an k'ax chech ri u'utzwachil ri nima winaq.

B'antajb'al chi'l k'ax chech ri u'utzwachil ri nima winaq

• Uk'yal rilik

We ramaj kutzijoj jastaq rech ri u'utzwachil ri jeqel winaq ajIximulew, chi puq re tinamit ri k'o pa k'ax re utzwachil chi'l utukelal yab'il chi'l ruk' qas echb'alil chech ri utzwachil chi'l molojil ki'kotemal.

Ri ujikib'axik ri tikb'al re ri ujunab'il nima winaq, k'ax rilik uchomaxik rumal nima jalajonil chi'l k'i taq jastaq kachomax pa ri q'inal re uk'yib'al b'aqilal, chomab'al, molojil chi'l na'obj'anikil re jun winaq. Rech ri kurayij we wujil, kachomaxik chi nima winaq konojel winaq ok'owinaq chi b'elejlajuj ujunab'.

Ri tastal uxo'l chupam wa' we puq sib'alaj nim, rumal la' kab'ixik chi kachokonik, are man k'ax ta uchomaxik ri ub'antajik, kapa'ix pa kajib' laj puq:

- ri k'ajol q'apoj, k'o chuxo'l juwinaq k'a juwinaq kajib' junab',
- ri nima k'ajol q'apoj, chuxo'l juwinaq jo'ob' k'a juk'al b'elejlajuj junab',
- ri nima winaq, chuxo'l kawinaq k'a kak'al b'elejlajuj junab' chi'l
- ri ri'ja winaq, katikitaj b'i pa oxk'al junb'.

Are kaya ukowilal ri ub'antajik achi, rumal chi ajsik kanoq, xtziox ronojel jun ramaj chirij u'utzwachil ri ixoq.

Kämikal pa ri puq kech k'ajolab' q'apojib' chuxo'l juwinaq k'a juwinaq kajib' kijunab'

Pa ri puq re junab'il chuxo'l juwinaq k'a juwinaq kajib' kijunab', eta'amatalik chi puq kech k'ajolab' q'apojib', ri ajlab'al re ri kämikal are wajxaqk'al wuqlajuj chi kab'lajchuy lajq'o' pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kajlajuj (177 por 100.000 en 1994). Ri qas kak'yisan ri kämikal are taq rik'o apan chirij, jacha, ri sokotajem rumal k'aqb'al q'aq', man chomatal ta sokotajem (xaq k'ate'), chi'l ch'ayanem ruk' raminel ch'ayab'al. Ronojel wa' we kämikal kumol oxk'al kab'lajuj re jo'k'al (72%) chikech achijab' (INE, 1998).

Chuxo'l taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj k'a kajq'o' b'elejlajk'al wuqlajuj (1995 a 1997), ri rajlab'allil ri kämikal chikech we puq ri', q'axnaq puwi' ri keb' ruk' kak'al wuqlajuj k'a keb' ruk' juk'al oxlajuj pa kaq'o' lajk'al (2.57 a 2.33 por 1.000).

Kämikal pa ri puq kech k'ajolab' q'apojib' chuxo'l juwinaq jo'b' k'a juk'al b'elejlajuj junab'.

Pa ri puq uxo'l juwinaq jo'ob' k'a juk'al b'elejlajuj kijunab', ri kab'ixik chi nima k'ajolab' q'apojib', pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj, ri rajlab'allil kapaqi' k'a pa jo'ob' ruk' juwinaq wuqub' (5.27), ri xaq kajunamataj ri k'yisal re. Xaq pa ronojel, ri k'yisal re ri kämikal rumal b'anoj k'ax kachilax rumal utijik sib'alaj tzamchi'l sik' (Garcés, M.A., 1999).

Utz kana'tajsaxik chi ri nima winaq re kamik, qas a're ri k'ajolab' q'apojib' chi'l ri ejeqel k'ajolab' q'apojib', a're taq xeriqow ri k'axa taq xajtalil re ri ch'a'oj k'a maja naj katani'k, pa ri qas uql'ijil ulawaloyil, rumal kachomaxik chi pa taq ri remaj jawichi' xb'antaj wi ri ch'a'oj ruk' k'aqb'al q'aq', jun ukaj ch'aqa'p chikech, we ne kiriqom q'oxom taq jolomaj (OPS, 1998). Are wa' kach'ob'ow ri nimaq taq ajlab'al re ri b'anoj k'ax pa ri tinamit kamik.

Kämikal pa ri puq kech nima winaq chuxo'l kawinaq k'a kak'al b'elejlajuj kijunab'

Xaqsi pa ri junab' ri', ri rajlab'allil ri kämikal chikech nima winaq (kawinaq chi'l kak'al b'elejlajuj junab') no'jimal kanimarij che waqib' ruk' oxib' (6.03) pa tikb'al re tastal uxo'l pa o'lajuj ruk' kajk'al jo'ob' chikech ri q'axnaq oxk'l kijunab', k'a pa unimal re wajxaqk'al b'elejlajuj ruk' oxk'al keb' (179.62) chikech q'axnaq jumuch' kijunab'. Ri k'yisal re ri kämikal jalajoj ruk' ri junab'il, kujal ri unimatajik ri kämikal rumal b'anoj k'ax pa jalk'atinel yab'il chi'l man utz ta tzuquw ib', xuquje pa taq jujun uk'u'x tinamit ri man qas ta k'o kipwaq on k'o jub'iq', kak'utun najtin yab'il jacha re anima, tzantzaq'or chi'l itzel sipoj. Ri itzel sipoj ri qas kak'oji'k chikech achijab' are re pamaj, k'ate chi k'u ri pospo'y, uk'a'tal rumal ri utijik sik', chi'l le b'aqilal kariqitaj pa tikb'al chulub'al.

• Najtin jalk'atinel yab'il

Ri SIDA, are jun k'eyowal re utzwachil ri tajin kapaqi'k, ri qas ka'ilitaj unimal chikixo'l ri k'ajolab'. K'a pa uxor ik' re le junab' kajq'o' b'elejlajk'al b'elejlajuj (*marzo de 1999*) ri ronojel ajlab'allil are wuqq'o' b'elejk'al keb' (2.982) yowab'ib' k'a pa ri uk'utunsaxik ri nab'e

pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al jo'ob' (1985). Ri ronojel molotalik, ri kajlab'alil ri achijab' kok'ow pa urox chikech ixoqib'. Ri q'axen alk'wa'lanik are b'anal re ri kajk'al oxlajuj re jo'k'al (93%) chikech ri eyowab', chikech wa' ri oxk'al wuqub' re jo'k'al (67%) rumal q'axen alk'wa'lanik chi achijab' chi ixoqib' (OPS, 1998).

Ri chaqij qulaj are jun yab'il k'ate katzalij loq pa Latinoamerica, ri Iximulew man kel ta kanoq. Pine qajnaq na k'u ri rajlab'alil pa taq ri k'isb'al junab', k'a kaqasax kib'i kämnaqib' rumal we yab'il ri', xuquje' kux jun chikech ri qas jalk'atinel uk'a'tal rumal ri SIDA.

- **Uwachulew, tiko'nijik chi'l u'utzwachil ri nima winaq**

Ri Iximulew uterne'm ub'anik amaq' qas tiko'nel, ruk' juwinaq wajxaqib' re jo'k'al (38%) chech ri rulew utz chech tiko'nijik. Ri ajlab'al uya'om ri FAO, pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al oxlajuj (1993) jun wajxaqlajuj re jo'k'al (18%) chech ri ulew chiwachulewil tiko'matalik. Pa ri juab' kajq'o' wajxaqlajk'al b'elejlajuj (1979) riuk'yal ri ulew tiko'natalik are o'lajuj ruk' wajxaqib' re jo'k'al (15.8%), ri kub'ij chi pa kajlajuj junab' (14), xpaqab'ax puwi' jun keb' ruk' keb' re jo'k'al (2.2%) pa ri uk'yal chirij ri uketik k'ache'laj/k'iche'laj.

Wa' we b'antajb'al kak'ulmataj pa jun keb' upalajil re nimaq taq ulew chi'l ko'l taq ulew, ruk' nimaq taq jaqab'al re ukojik ri k'ak' taq sak'ajilal, uriqik ri jastaq re tiko'n, tijoxik chi'l nimaq taq a'lal puwi ri uwachulew. Pa we b'atz'inem k'o wi ri ajchak man nim ta rulew on jub'iq' ulew xuquje ri mokom ajchak on xa chi q'ij pa taq ri nimaq taq ulew, ri kechakun pa taq b'antajb'al qas b'anal k'ax chech u'utzwachil, xuquje ri man jequel ta molojilpwaqil chi'l ri k'olib'al ri chak man utz ta che u'utzwachil.

Ujech'b'alil taq uwachulew

Ri ub'antajik ri uwachulew chi'l ri ochochib'al pa taq ri juyub' kajech'etaj rumal ri man jequel ta uwach ri rochoch xuquje' man k'o ta pataninem re ja'/joron katijowik chi'l ub'inib'al. Ri juwinaq keb' ruk' wuqub' re jo'k'al (22.7%) chech ri ja pa ri juyub' xa wokotal ruk' aj chi'l relewal xot, xaq'o'l, patz'an on che' xuquje' oxk'al wuqub' re jo'k'al (67%) ri uwach ulew xa ulew, ri kaq'a'wachin kik'yik chi'l kokik ri insectos chi'l nik'aj chi chiköp eq'axel taq yab'il. Ri uqajb'al chi wachulewil re ja' k'o b'olob'ik b'inib'al are oxk'al wuqub' re jo'k'al (67%), par pa taq jujun tinamital man kopan ta pa kawinaq re jo'k'al (40%) (INE, 1994).

Ri ub'e tz'il taq ja' xew uq'atem ri juwinaq jun ruk' oxk'al jun re jo'k'al (31.61%) chech ri ja, ri qas elenaq kanoq chi lajuj re jo'k'al (10%) pa tinamital jacha Alta Verapaz chi'l Petén. Ri b'elejlajuj ruk' kawinaq keb' re jo'k'al (19.42%) chech ri ochoch pa ri juyub' man k'o suk'ul pataninem re b'anb'al chulaj. Chech ri waqlajk'al b'elejeb' (329) q'atb'al tzij re ri Amaq', xa kajlajk'al waqib' (286), k'o ub'inib'al ja', chech wa' xa o'lajuj (15) k'o kajmanel re ri tz'il ja', ri uch'aqa'p kakitix ri tz'il pa taq b'inel ja' on chö man k'o ta uk'ajmaxik. Ri oxk'al kajlajuj re jo'k'al (74%) chech taq ochoch man utz ta ukajmaxik ri

mes kakib'ano, ma we maj pataninem re usik'ik, xa kamuqik, kaporoxik on xaq kak'aqiq (INE, 1994).

Kab'ixik chi we ne ek'o ok'ala' (800.000) tiko'nijel ajchakib' pa taq ri nimaq taq ulew re kape chi'l aijj, chikech ri' kab'lajchuy lajq'o' (100.000) ri qas esuk'ulik, kajk'ala' wuqchuy lajq'o' (700.000) ri xaq ajlatal kiq'ij on xaq chi q'ij, ri kuk'exwachij ri juwinaq wajxaqib' re jo'k'al (36%) chech ri ajchakib' tinamit re we amaq' (*Sector de Salud de Escuintla*, 1992).

Ri b'antajb'al re k'asb'alil kech we puq tinamit chi k'ax chech ki'utzwachil, pa uk'yal k'a ek'o pa b'isob'al, pine na k'u k'i chi ke'b'al taq aijj kib'anom chi utz chech ri k'olib'al chi'l ri pataninem re kajmanem chikech ri kajchakib'.

Are qas tzij jun k'otoj b'anom rumal ri OPS pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al waqlajuj (1996), pa jun k'utb'al re ri tinamit k'ula kab'ek chikech ajchakib' chi q'ij, ri kajk'al wajxaqlajuj re jo'k'al (98%) achijab', ri jumuch' re jo'k'al (80%) man tz'aqat ta kawinaq kijunab' xuquje" ri oxk'al o'lajuj re jo'k'al (75%) ewaralik winaq. Kek'oji' pa taq nimaq taq ulew kakitaqeja pa uju'laj ik' re jun junab' ke'k'isa pa ukaj ik' re jun chi junab', kakiset aijj on kakiq'ol kape on met/b'ot. Xew ri juwinaq lajuj re jo'k'al (30%) kakib'ij chi ku'b'ana chech ukajmaxik kochoch ri kakich'ako. Ri kayojb'en uwach ri utzwachil are taq ri: chuq'ab' q'aten uxbal', rax tew, q'aq'al q'oxom b'aqilal, kaq pamaj chi'l na'bal man iye'tal taj jacha q'oxom jolomaj chi'l kumatz/cho'kej (OPS, 1998).

Wa' we puq winaq qas kesokotaj chech uq'axexik taq okem oqanel yab'il, q'axetal kumal eq'axel re taq ri remaj, jacha torotajem pamaj chi'l xa'oij, rax tew chi'l q'aq'al q'oxom jolomaj, xuquje q'atel uxbal' chi'l ixko'l xuqje najtin yab'il.

Ri rajlab'alil ri rax tew pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kajlajuj, are kachuy keb' re jolajq'o' (21.996), ruk' kajlaj lajuj (90) kämik: pa ri kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995), kachuy b'elejlajq'o' wajxaqib' (23.608), ruk' jo'k'al wajxaqib' kämik, pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al waqlajuj (1996) kachuy kajib' re kajlajq'o' (21.556), juwinaq re juchuy (7.995) qas tzij. Ri kok'ab'en chi junab' rech ri xaq katajin uriqik are ri keb' ruk' kajib' re kaq'o' lajk'al (2.4 por 1000) (Garcés, M.A., 1999).

Pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kajlajuj (1994) xriqitaj oxk'al wajxaqib' k'eyowal re q'aq'al q'oxom jolomaj chi'l juwinaq kajlajuj kämikal rumal wa'. Pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995) xriqitaj oxk'al kajib' k'eyowal, pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al (1996), xa jun. Utz kak'utik chi ki'laj mul we k'ulman k'ax kok'owik man katz'ib'ax taj rumal ri pataninem re utzwachil, ma ri winaq k'ax ek'olik man kakisol ta uwach, on ri kunanel man kuq'alajsaj ta chikiwach, xuquje man kujikib'a taj; rumal wa', ri kok'ob'enik sib'alaj nim.

Kab'ixik chi kurayij kab'lajk'ala' jumuch' (2 *millones*) winaq ek'as ruk' ukojik kamsab'al uchikopil tiko'n, ri xaq uxo'l kekäm rumal. Centroamerica are remaj ri sib'alaj kakoj wi ri kamsab'al uchikopil tiko'n rumal winaq pa we uwachulew (OPS, 1998). Man eta'matal ta tz'aqat rajlab'alil ri kämikal rumal kamsab'al uchikopil tiko'n, par are ri kub'ij ri WIMCH chi'l ri Q'attaqanem re Utzwachil, illital loq pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al waqib' k'a kajq'o' b'elejlajk'al wuqlajuj (1986 a 1997), xaq xulanik paqalik, ri rajlab'al ri k'eyowal qajnaq chi

kaq'o' kajlajk'al jun pa juq'o' oxk'al (de 1.081 a 460). Ri junab' man qas k'o k'eyowal xk'ulmatajik are kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995), xaq xew jumuch' (80) xuk'utu.

Ri uko'pijik are kab'anow ri chuq'ab' kojom pa ri tijoxik chi'l nawib'anem xuquje jun utzalaj k'oxomanem chirij taq uk'axal ukojik ri kamsab'al uchikopil tiko'n. Man ruk'taj, eta'matalik chi ri man qasam ta pa tz'ib' sib'alaj nim, pine na k'u ri uko'pijem qas tzij, ri rajlab'al man qas tzij taj (Finkelman - de Campos, OPS, 1998).

Rajlab'al kämikal ruk' kï

Ri retal eta'mab'al re WIMCH, ri kawinaq waqib' re jo'k'al (46%) chech ri kämikal ruk' kï kajmatal pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al wuqlajuj (1997), xb'antaj rumal jek'on uxbab', juwinaq lajuj re jo'k'al (30%) rumal uminik pa chi'aj, ri juwinaq kajib' re jo'k'al (24%) rumal jek'oj pa tz'u'mal. Chikech wa' ri oxk'al kajib' re jo'k'al (64%) xaq ko'lik, ri juwinaq waqib' re jo'k'al (26%) man qas ta nim, ri wajxaqib' re jo'k'al (8%) lawalo. Ri kämsanik are keb' re jo'k'al (2%). Ri K'otoj re PLAGSALUD, ri rajlab'al kämikal uk'u'x pa'inem pa waqib' tinamital re ri amaq' are wajxaqib' re jo'k'al (8%). Chech wa' ri kak'al kab'lajuj re jo'k'al (52%) xb'antaj rumal kämsan ib'. We kachup wa' we k'iysanel pa ri uchomaxik ri kämikal, kako'pij pa kajib' ruk' kajk'al jo'ob' re jo'k'al (4.85%).

Ri kajk'al lajuj re jo'k'al (90%) chech ri k'eyowal, kariqitaj chikech achijab', oxib' ukaj ajchakib' chi q'ij xuquje oxk'al jo'ob' re jo'k'al (65%) enim chik chuxo'l wajxaqlajuj k'a oxk'al kijunab'. Ri kamsab'al uxhikopil tiko'n che ri xaq uxo'l kuya kämikal ruk' kï, are taq ri k'o kï chupam (OPS, 1998). Ri uk'yal kaxajtaj rumal man kakoj ta suk'ul chajib'al ib'.

Man qas ta k'o ub'ixik puwi' wa' we kämikal ruk' kï. Eta'matalik chi k'i chech ri k'o kï chupam k'o kuwachij kämsan rib'och'il jolomaj ri kuk'ex ri no'jinik xuquje ri uk'utum jujun taq k'otoj chikech awajib', kuqasaj ri nawil chech man rokik ta yab'il chech (Repetto, 1996).

Ri umulixik ri kamsab'al uchikopil tiko'n pa ri b'aqilal ri kanajtinik xq'alajin chupam ronojel ri lajuj junab' re oxk'al lajuj, ri xriqitaj wi uxer DDT pa taq ri xepo tyo'jil jacha pa le utu' ri nan ri sib'alaj nima'q' pa we uwachulew. Aretaq xq'atex ukojik pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al (1980) ri mulib'al re sib'alaj qajnaq ka'ilitajik. K'ak' taq k'otoj pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al wuqub' (1987) kuk'ut ri uya'ik b'e che mulib'al. Ma k'a k'o ri q'ateb'al ukojik, we ne man nimatajnaq chik.

• Ri u'utzwachil ri ri'ja winaq

Ri u'utzwachil ri ri'ja winaq, konojel winaq tz'aqat chi oxk'al kijunab', man qas ta k'ototal pa Iximulew. Ri iyeb'al k'aslemal re ri ajIximulew uk'utum terne'tal upaqalib'al, ok'owinaq chikech ri achijab', che oxk'al keb' ruk' kajib' (62.4), chikech ri ixoqib' che oxk'al wuqub' ruk' oxib' (67.3) pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kab'lajuj (1992), che oxk'al kajib' ruk' wuqub' chi'l oxk'al b'elejeb' ruk' wajxaqib'. Are wa' kuk'ut chiqawach pa ronojel Latinoamérica, ri rajlab'alil ri winaq enim chik tajin kapaqi'k b'enaq, are kub'ij wa' chi pa juwinaq k'a kawinaq lajuj junab' petinaq aq'anoq are kux na jupuq sib'alaj nim ub'antajik.

Are wa' uwachil jun uq'axexik ajlab'al winaq t'iqital rumal ri uqajik ri rajlab'al kikämikal ak'alab', uko'pirsaxik ri alaxib'al xuquje unimarsaxik ri ri'jalil, uwachil ri k'ak' xuquje' utza taq tob'ab'al sak'ajil. Are wa' kojom wi ub'i' chi q'inal ri'job'enem re tinamit. Pa iximulew ri rajlab'al ri ri'job'enem re tinamit, kaq'ax na che kab'lajuj, pa kajq'o' b'elejlajk'al o'lajuj (1995), pa ri oq'o' juk'al (2020) we ne kuterne'j na upaqalik (OPS/OMS, 1999).

Pa taq amaq' jacha Estados Unidos chi'l Canadá, we uq'axexik ajlab'al winaq xwachin loq pa k'i taq ija'lil, pa ri uk'yal ri nik'aj chi amaq' re ajAmerika ri k'exonik tajin kaxajtaj pa jun q'ijil sib'alaj ko'lik xuquje pa taq jalajoj ub'antajik. Are wa' kuya nimaq taq k'eyowal we katerne'x ri tasoj pwaqil kech taq ri winaq, rumal ri pwaq re man ajchak chik. Ri suk'ilal molojil pa Latinoamérica ri uqajb'em sib'alaj ko'lik, ke'l kan chech ri chajinem ek'i winaq, jacha ajchakib' pa juyub', tiko'nelab' ri man qas ta suk'ulik, man k'o ta kichak chi'l ri man jeqel ta kichak, xuquje' ronojel ri kakich'ako man kakowin ta che kikajmaxik ri echab'enelab' chirij ri meb'a'ril.

Ri kik'yal yowab' winaq chi'l ri kämikal chikech taq puq winaq enima'q chik ejalan chiekch ri ch'aqa'p che ri tinamit rumal xa qas kakiriq najtin taq yab'il chi'l tuqutub'enik jacha re anima, q'oxom upa b'aq, elesan uwi' kab', ri karuk'a'j rib' ruk' man eqelem taj chi b'aqilal jacha chi jolomaj. Are wa' qas kub'ij jun eqa'malil pwaqil chi'l chomab'al ri kab'anow che ri ub'antajik ri uk'aslemal ri winaq ri'j chik, xuquje ri sutinaq ri ajupaja chi'l molojil.

Ri nimaq taq winaq pa juyub'

Pa taq ri tiko'nib'al wokaj, jacha pa uyub'al ajlximulew, ri ajupaja kechakun chi xa jun kiwach chi pwaqil chi'l re katijowik. Pa we k'olib'al ri' ri raqan uq'ab' ri ajupaja keq'ax che ri etijol re pa wachil re, che ri chupam ri kiri'jal xa etijol re, eto'tal kumal kalk'wa'l. Chuwach ri uko'pijik kik'yal ri alk'wa'lab' chi'l ri uk'yariq ri naj k'aslemal pa b'antajb'al re man eqelem taj chi'l k'o pa to'ik, are nima eqa'lemal chijujunal chi winaq, chech ri ub'anik jun chech ri pwaqil ajupaja.

Are k'u chi', rajawaxik kachomax rij jas kab'an che usuk'ulik jun juq'at winaq eri'jab', k'o ki'utzwachil xuquje' k'o kakiwachij, tikilib'atal pa jun moloj ri kuya uchuq'ab' ri nawilal re ri ri'ja winaq, ya'tal rumal ri sakirnaq uwach chi'l eta'mab'al ri ub'anom loq pa taq ujunab' re uk'aslemal chi'l jun suk'ulil molojil ri kakowinik kuchomaj ri urajawaxik re ki'kotemal.

Pa we junab' ri' kab'an unimaq'ij ri Uxekajil Junab' kech ri Ri'jab' Winaq, rumal wa' ri K'amal b'e re Nuk'mam Panamericana re Utzwachil, Kunanel Geroge Alleyne ub'im chi:

"Ri ki'kotemal ri'job'em ya'talik chi are rayi'n kech ronojel, are riqitalik chi kok'owsax rumal ri ronojel moloj. We kaqariq uno'jixik uwach ub'eyik chi'l uterne'xik ri qachuq'ab'il chi b'aqilal chi'l chomab'al, ri sib'alaj najuq'ijil, kojkowinik chech uya'ik chiekch ri upaqo'choch chi'l chech ri wokaj, xuquje ri a're' kakiterne'j uq'a'wachixik ri usaqirb'alil qawach chi'l ri utz kelik".

Ri ukajmaxik ri u'utzwachil ri nima winaq

Puwi' ri ya'b'al ub'ixik tzijotal pa tastalil ajsik, kakowinb'ex uriqik chupam ri rechb'alil ri nima winaq ri junelik rokik pa pataninem re chajinem, kunanem chi'l ri utzaliisaxik ri u'utzwachil, jujun taq tastalil aninaq rij ri ya'talik kukoj ri ajchak re Komon Utzwachil pa ri uchak chi q'ij chech ri ukajmaxik ri nima winaq. Man katzijox ta pa we tastalil jujun taq b'anowem re ri utzwachil re nan chi'l re ri ixoq ma xtzijox kan ajsik.

Tastalil aninaq rij ri ya'talik karil ri ajchak re komon utzwachil chech ukajmaxik ri nima winaq.

- **U'utzwachil chomab'al chech uq'atexik ri b'anoj k'ax:** ri kuyuj chupam ri kunanem chi'l tzaliisab'al re yojtal chomab'al, xuquje nuk'b'al re ukowirem ri b'aqilal chi'l chomab'al, utz uwach xuquje' kawachirik, ri kuya ub'e xuquje' kak'am ub'e pa ri uchak.
- **Uq'atexik yab'il re q'axen alk'wa'lanik chi'l SIDA:** taqatal k'a naj na chech ri chajinem ruk' ukojik tob'ab'al, chirij ri ujak'atixik ri no'jinik chirij ri k'ax.
- **Uko'pixik utijik ri tzam, sik' chi'l nik'aj chi itzel q'ayes:** rumal chololeb'al ya'ikub'ixik chi'l tijonik, xuquje unuk'maxik taq puq etob'anel.
- **U'utzwachil ri ajchak chi q'ij:** are chi kux utz ri b'antajb'al re ri chak, yujtal chupam ri utz tojb'al ik'ilal, ri tzuqb'al ib' xuquje ri uk'olib'al chak.
- **Uq'atexik chi'l ukunaxik ri jalk'atinel yab'il k'o uchuq'ab:** jacha ri tototajem pamaj chi'l xa'oj chi'l nik'aj chi yab'il re ixko'l chi'l jekb'al uxlab', rumal chololeb'al re tijoxik chi'l jab'ub'al ubixik xuquje nuk'manem kech taq puq on wokch'ob' re utzwachil.
- **Uq'atexik chi'l ukajmaxik q'axetal yab'il:** jacha ri q'aq'al q'oxom b'aqilal, rax tew, spoj, rumal chololeb'al tijoxik, jab'ub'al ub'ixik chi'l b'anowem re uq'atexik chi'l relesaxik.
- **Uq'atexik kämikal ruk' k'amsab'l uchikopil tiko'n:** rumal chololeb'al tijoxik taqatal chikech ajchakib' pa juyub' we chikech ri a're' kape wi ukojik, jacha utaqexik b'anowem suk'malil we man chikech ri a're' kel wi ri ukojik.
- **Uq'atexik najtin yojinel yab'il:** jacha re anima chi'l re rib'och'il tzantzaq'or xuquje itzel spoj, rumal ri uq'alajsaxik chi'l uq'atexik ri kab'anow k'ax xuquje utaqexik ukojik chajib'al.
- **Uq'atexik, atam uq'alajsaxik chi'l ukunaxik ri chaqij qulaj:** ri kuyuj chupam ri chajinem chunaqaj ri k'eyowal are chi kak'is ronojel ri kunanik, are chi kaq'atex ri ukowilal. Ri OPS uk'utum qas tzij rumal ri no'jinik re ri ko'l kunanik qas ilitalik (DOTS).

Chikech ri nimaq ta winaq, kaqachomaj chi utz kataqex chech ri retal tzijom rumal ri OPS, chi tikilib'alil chech uk'a'n ib' pa jun moloj kari'job'ik (OPS/OMS, 1999).

- Kik'amik ri winaq eri'jab' chik chi jun nima tob'ab'al.
- Kaya b'e chikech ejun pa ri q'inat re uwa'lilik wachaj.
- Kaya chikech kajmanem chi'l taqenem suk'ul utzwachil.
- Kataqex ri kuchb'alil ib' pa ri riqoj rib' ija'lil.

Pa we utzijob'elil, ri kajmanem re ri u'utzwachil chupam ri tz'aqat no'jinik, ri ya'talik amaq'el kana'taj chech ri ajchak re utzwachil pa ri uchak chi q'ij, are kub'ij:

- Kasaqk'exwachix ri okik pa taq pataninem re utzwachil re kajmanem chi'l tzaliisanem.
- Kak'aman che ri sutinaq rij chi ek'o q'ajtal kitz'aqatil.
- Molojil tioxik chech ri taqen ujunanil, ukowil k'u'xaj chi'l tob'anik.
- Ri taqeb'al re nik'aj uwach chi k'aslema k'o u'utzwachil chech unimarsaxik ri unajal k'aslema k'o kuwachij xuquje man k'o ta q'ajtal kitz'aqatil.
- Rutzirsaxik chi'l unimarsaxik ri ch'ob'cholom re suk'ulal molojil chi'l nik'aj chi wokaj ri kub'an utz chikech ri nimaq taq winaq.

Chech ri k'isb'al re we katzijoxik, ri OPS kuchomaj chi kachokon k'ut we kaknik'oj ri amaq' we utz kawok jun patanib'al are chi ri ajupaja kakiterne'j uxik jun uk'u'x nima tob'anel naj uq'ijil, are chi man katerne'x ta unimarsaxik taq wokajil chololeb'al.

Ri uwachil q'oxom jolomaj re ri ch'a'oj chi'l b'anoj k'ax pa Iximulew

Nab'ejsatal ub'ixik

Ri Iximulew are jun amaq' keb' ub'antajik xuquje' k'is kakit'o kib', ri unuk'mam jun moloj kuk'ulula'j rib', ruk' uk'iysaxik k'i b'anoj k'ax, chupam k'ut ri ek'i kojom k'ax chikech a're ri waralik tinamit kija'al mayib'.

Man qas ta k'o ub'ixik chech ri tastal uq'ijil mojo'qa ri kaxlan, rumal chi k'i chech ri kiya'om kan ri mayib', xa xporoxik xuquje' xwulix kumal ri kaxlan winaq are taq xu'l waral pa we nima ulew, rumal xkichomax rij chi man tzij taj on xa re xib'alb'a, eta'matalik chi xk'oji' jun wa'lilsatal tinamit ruk' nimaq taq ukowirib'al ri eta'mab'al chil na'obj'anikil, ri kuk'a'am jun suk'um molojil cholotalik ri qas re kojb'al ruk' jujun taq jachoj uwach puq chi winaq, ri qas ek'o pa ujolom ri aq'ijab', chupam ri rab' rikiyuja'm kib' kumal tiko'nelab',

eb'anal k'i uwach chi jastaq, wokonelab' chi'l eya'l uje'laj, ri qas eteren kanoq ri kab'ixik chi eb'anal k'ax chi'l ri aj pa che' rumal ch'a'oj (Villatoro, E., 1996).

Ruk' ri okem ruk' chuq'ab' kumal ri kaxlan winaq pa taq ri jo'k'al junab' O'lajuj chi'l Waqlajuj, wa' we uch'ob'olil molojil ronojel xujach rib', xuya b'e che ri jun tastalil uq'ijil ri kab'ix che chi q'eq'u'mal che ri wa'lisisab'al tinamit mayib', ri k'a k'o kamik, q'alajsatal rumal ri majanem, resaxik na'obj'anikil, b'anoj k'ax, tasoj wach xuquje urayixik uk'isik ri tinamit.

K'o jujun taq tastalil tzijob'elil uq'ijil sib'alaj ko'lik, ri kajmanik chi'l ri nuk'mab'al re ri taqanib'al, b'insam kumal ri q'inomab' taq winaq ri uk'a'naq ri q'inomal pwaqil re ri amaq', cha ri pa jalajoj taq q'attaqanib'al chi'l tastalil uq'ijil xuquje ruk' taq jalajoj uchuq'ab', kikojom ri wokotal uchuq'ab ri Komon Patanib'al, kumal ri echajinelab', are chi k'o suk'ulib'al re kajmanik chi'l pwaqil ri kajawataj chikech.

Aretaq xb'antaj okem ruk' chuq'ab' pa taq ri jo'k'al junab' O'lajuj chi'l Waqlajuj, ri tastalil xajtal uq'ijil ri qas xk'utun wi ri tzijom chi pa ri uch'aqa'p tz'ib' ajsik, are ri kawinaq junab' xok'owik, ri xb'an wi jun ch'a'oj chupam we amaq' man qas ta k'o unimal, k'u'tal chuwach ri uwachulewm ri xuwatchij ujalom kab'lajchuy lajq'o' (100.000) kämnaqib' xuquje ujalom wuqk'ala' (*1 millón*) ri elesam b'ik, ri xtikitaj loq rumal jun yakoj ib' xkib'an jupuq ri kakik'ulula'j uwach ri ajla'b'al pa taq ri junab' oxk'al, xtani' ruk' ri ujuch'ik ri ja'maril chi'l taq ri ch'ob'onem, pa ukab'laj ik' re junab' kajq'o' b'elejlajk'al waqlajuj (1996).

Xew ri chuq'ab' chi'l ukowilal ri na'obj'anikil, re jun wa'lisisatal tinamit jacha ri mayib', ekowinaq chech k'asb'anik chirij jo'k'al kämsab'al, q'alaj chi pa we k'isb'al lajuj junab' re we kajq'o' lajk'al, kumajij utzalijik pa ri chaj. Wa' xuquje' kuya ukowil ri chuq'ab' ri uch'ob'olil naq'atal kunanik, ri qas ch'ikitalik xuquje' ruk'a'm rib' kumal e'ajsaqwachom eta'amatal kiwach mojo'qa tastalil uq'ijil kaxlan, pa we k'isb'al tastalil uq'ijil re ch'a'oj k'o nina kichak xkib'ano chi kunan re ri b'aqilal, K'u'xaj chi'l ri nawal (Villatoro, E., 1996). Xux jun nim upatan chech uko'pixik ri uwachim q'oxom taq k'u'x.

K'ax ujachik ri uwachil ri b'anoj k'ax pa ri mayib' tinamit, chuxo'l ri juq'o' jo'k'al (500) junab' re ri utzijob'elil re ri okem ruk' chuq'ab' chi'l ri ch'a'oj k'ate katani'k, xuquje ri najalaj q'inal re molojil tasanik chi'l etzelanik ri kiriqom. Man ruk'taj, pa we tastalil ri' kqatzijoj ri xuwatchij wa' we k'isb'al, nim ub'antajik tz'apital chupam pa ri utzwachil re chomab'al chech keb' ija'lil, ruk' ri tajin ojk'ask'oj wi kamik, k'o k'u ri ya'b'al chi'l okib'al il re taqenik, are chi kojok chech uwokik jun utza amaq'.

Ri uwachil q'oxom molojil jolomaj re ri ch'a'oj

Ri b'anoj k'ax, ri xib'ib'inem chi'l elesanem b'i wokaj chi'l winaq ri xutaqchi'j ri ch'a'oj k'ate xtani' pa Iximulew, uchapom jalajoj uwachirik, ri k'ax rajlaxik, xuquje' uya'ik ochochib'al re nik'aj chi molojil k'eyowal jacha ri meb'a'r'il, ri tasonem wachaj chi'l ri esan nim uq'ij molojil. Ronojel taq wa' kakuk'a'j kib' pa jun k'at k'i chapowinaq, ruk' k'axa taq chomab'al uwachil chi jujunal, kutzalij pa raqan ri molojil, aninaq xuquje pa ija'lil kape na aq'anoq.

Ri k'otoj puwi utzwachil chomab'al kech ri winaq kiriqom k'ax rumal ri ch'a'oj, kuk'utu chi ri tuqarem kanimar chupam ri ch'a'oj, xaqsí lawalo xuquje' kok'owik. Man ruk' taj, ri q'oxom k'u'x rumal ch'a'oj xaq kuk'ut rib' chi xib'inem chi ronojel xuquje' maj kakinab'ej kichapik chi'l man kajoror ta kik'u'x, are qas naj kuch'ijo.

Ri ub'eyal jun ch'a'oj ri man qas ta k'o unimal jacha le xb'antaj pa Iximulew, are katerne'x rilawachixik ri tinamit, man puwi' ta ri rulew, rumal ri' ri uwachil chomab'al puwi' ri winaq chi'l ri moloj are qas kö, rumal chi are kichomab'al ri winaq ri kachokon pa ri ch'o'jinem. Ri epuq k uk'a'm k'aqb'al q'aq' kakaj kakiwulij rumal xib'inem, ri tz'aqat kichomab'al ri winaq. Xa k'u jeri', are kakiterne'j ri kojow xib'inem, b'anoj k'ax, sib'alaj nim chomatal kamsanik, b'anb'al k'ax ya'l q'oxom, sachsanem chi'l jachoj ib' chech ri molojil pataninem. Ri kiriqom k'ax kakikoj kichuq'ab' chech uterne'xik suk'ul chomab'al chi'l uk'amik rib' molojil rumal k'i taq uwach chi q'atenem, che ri xaqsí kak'is pa ramixik, sib'alaj kuk'ex ri utzwachil chomab'al kech ri winaq.

Ri ek'ask'oj, a're eriqol k'ax we ejun on man ejun ta chupam chech uto'ik jupuq, keb'e pa b'anoj k'ax, ko'k'ow na pa tastalil uqijil re elesanem b'i pa rulew, tasoj molojil chi'l b'is rumal kitzaqik kachalal.

Jun jastaq kuminmarsaj wa' we b'antajb'al, are ri unimal uk'axal ri kakoj chech ri b'anoj k'ax, b'anb'al k'ax ya'l q'oxom chi'l chomatal kamsanik. Sib'alaj k'i uwach ri ilom eta'mam ri katzijox chirij ri kitaqexik ri jupuq k'o kik'aqb'al q'aq', ri pa k'i taq mul, kuk'a'm b'i ri taqanik re chupik uwach chi'l on k'ajsan uwach ri tinamit. Chech jun k'amb'ejab'al kuya'o kata na'oj che ri Ub'ixik ri Wokch'ob' chech Uq'alajxasik Tzijob'elil.

Ri najtin ub'antajik chomab'al ri karachi'laj jun winaq ri uriqom b'anoj k'ax rumal q'aten wach pa jun ch'a'oj, are taq wa': sachanik pa jolomaj, maj tikarem, tuqarem k'u'xaj, utzaqik kowil k'u'x, xib'in ib', man kachoman ta ujolom, utzaqik uchomab'al, uyab'ilal chomab'al, (una'ik terne'nem), tason ib', yojtajem alk'wa'lanem, yojtajem waram chi'l uch'ab'al xuquje' we qas lawalo kab'an opanem pa rowaxik ri qas ub'antajik chi'l itzel n'ojinik kämsan ib'.

Salimovich, xril chikij ri xek'asi' rumal ri b'anoj k'ax re le tinamit Chile, oxib' uwach ujech'b'alil re le xib'in ib' man kel taj:

- a) jun na'b'al re sokotajik, man kalk'wa'lan taj chi'l tuqarik;
- b) junelik k'aslob'em; chi'l
- c) jun k'ejox uk'olib'al ri rilik ri qas ub'antajik chuwach ri man kakowinb'ex ta uyujik ri usaqil keta'mab'al pa ri qas ub'antajik.

Martín Baró (1989), pa taq tinamit uriqom k'ax rumal ri ch'a'oj pa Salvador xuwujilij chi ri uk'utunem naqaj ri ajla'b'al, kutaqchi'j xuquje' ri k'utb'al b'aqilal jacha yojtajem pamaj, kaq pamaj, q'oxom jolomaj, q'oxom b'aqilal, tuqarem chi'l kosem.

Chech wa' kaya uwi' ruk' jun nimalaj una'ik makaj taqetal rumal jujun taq ub'antajik jacha ri uya'ik ub'ixk rumal le CEH ri ub'i' kojom "k'ejon uwach ch'o'jinik", ri ch'o'j chomab'al

taqem rumal chi man kakowinb'ex ta kipatzik ri kämnqib' jacha ri no'jib'al pa ri wokaj on kimuqik xuquje' ke'oq'b'exik, ri kuya uk'amb'ejaxik nimaq taq na'ik re makaj.

Xqarik k'ax ma ri a Si's xkäm pa le k'aqoj q'aq' chi'l, rumal anim xojel b'ik man utz ta roq'exik xqab'ano (ilonel eta'manel, Tajumulco, San Marcos, CEH, 1981).

Xuquje ri "kiq'ab'axik ri eriqol k'ax", rumal taq jab'un ub'ixik chech ya'ik makaj chikij ri eriqol k'ax chupam ri ek'o wi.

"Xuquje' xulkimina pa kijolom ri qawinaq, ri uq'atexik uchajixik qechb'alik, ri utaqexik ukojik chuq'ab' pa ri qak'aslema, xa are man utza winaq. Man kakiya ta b'e che uyakik qajolom, are k'u ri kamik ¿jas kaqab'an chech uwa'lijsaxik qib'?" (ilonel eta'manel, Chiche', K'iche', CEH, 1982).

Ri tz'inilem kojom chi jun taqanik re k'aslema "man ka'ilik, man kach'aw taj".

Ronojel taq wa' we uwachil chi jujunal kuk'uti rib' pa ri upaja chi'l pa ri moloj chi ronojel, rumal ri tukinem chi'l man nuk'manem molojil taj, chupam jun k'olib'al maj wi uq'a'lb'al k'u'xaj chi'l tz'iniil xe'n ib', pine xok'ow ri b'antajb'al re k'ax chi'l ri q'aten wach.

Ri ulawaloyil we b'antajb'al, are ri man kaq'ax ta ub'antajik, xa ne kanajtinik, pa jun itzel ketekik, ri man kakäm ta pa ri b'antajb'al uriqik rib' ija'lil. K'i ta mul ri ch'o'j man k'o ta unimal, kopan chech uq'ab'axik ri kichomab'al ri winaq, rumal jun sachnaq na'b'alil chi'l chupsanel. Kopan pa jun ub'antajik utzaqik kowil k'u'xaj chi'l man molojil una'ik taj. K'o ri ku'b'ana wi, ri pa utikitajik kixe'm kib', no'jimal kakik'am uq'ab' ri b'antajb'al xuquje' kakiyuj ri chuq'ab' chi tob'ab'al re k'aslem, ri koksax che uchuq'ab' ri k'aslema.

Ri elesanem b'i winaq taqetal rumal ri ch'a'oj, xuquje' k'o kö taq uwachil pa ri utzwachil kib'aqilal chi'l kichomab'al ri winaq ri xek'axk'olinik. Pa Iximulew, ri ch'a'oj xuwachij ok'owinaq wuqk'ala' e'sam b'ik, chikixo'l kowam kib' pa nik'aj chi amaq' chi'l ri elesam b'i xaq waral.

Ri uwachil pa ri utzwachil chomab'al kaya'ik pa tastalil uq'ijil mojo'qa ke'l b'ik ri kuya k'i uwach chi taqarem chi'l q'oxom chuq'ab'enik, ri elesanem b'ik pa taq k'axa b'antajb'al re k'aslem chi'l uwonob'axik ri alaxb'al ulew chi'l ri uqxa'rib'al ib' pa taq k'olib'al man rech ta ri ukemoj rib' ri molojna'obj'anikil pa man jeqel ta b'antajb'al re k'ik'aslema.

Ri uya'ik kan ri alaxb'al ulew, uk'amom b'i utaqexik ri kojb'en re ri tzij "ch'o'jinik na'obj'anikil", chi jun suk'ul retal tastalil (Eisenbruch, 1992). Wa' qas tzij wi pa jujun taq puq kech kowam kib' are chi kek'amik, man ke'ilitaj taj chi ajch'aqap, b'antajb'al ri k'ax uk'ulmaxik rumal uk'axal ri elesanem b'ik on q'aten kiwach kumal ajla'b'al kiminom kib' ujalom kan ri k'ulb'a't, xkiwonob'a kan ri kina'obj'anikil chi'l kitzijob'al.

Jun chi uwach ri man kasach ta kanoq, ri uwachil chomab'al man xaq ta xew kaya chikech ri eriqol k'ax re ri b'anoj k'ax, xa ne xuquje' chech ri b'anal k'ax, ri qas b'anal re on chomanel re ri b'anoj k'ax. Pa ri uya'ik ub'ixik ri CEH, xwujix uwach ri man re ta

molojil xuquje' man re ta winaq ri ketijox wi chi'l ri ketaqen ri ajla'b'alib', jacha qas ri kab'ix kaibiles chikech, ri kutaqchi'j chikech jun nimalaj k'exon uk'olib'al kichomab'al.

Ri uwachil chikech chi kijujunal ri kab'e na uq'ijil chikech we winaq ri' are ri ukamulixik ri b'anoj K'ax chi are uwach k'aslema, ko'pan pa taq ub'antajik il, are chi kakib'an ri no'jinik keta'mam, che ri ku'k'isa na kakikoj kixib' ri enuk'manel chi'l ri Komon Patanib'al (Rozitchner, 1990). Chikech nik'aj chik kakina'o chi k'o kimak, ruk' k'utb'al re tuqarib'em k'u'xaj, ri ujalum b'i pa kämsanem ib' on katijto'x kämsanem ib' (CEH, 1990).

Man kowax ta ri maj uk"ix xkiriq ri uk'yal re ri mayib' tinamit. Jun chech taq ri uwachil sib'alaj nim b'enaq xuquje' nim qajnaq rech ri ch'o'jinik ruk' k'aqb'al q'aq' are ri usokotajik ri uch'ob'olil ri mayib' wokaj chi'l ri upoq'saxik uwach ri choconsa'n chi'l ri na'obj'anikil. Ri ba'noj k'ax xub'an k'ax chech ri ch'ob'cholom re taqanib'anem, taqanik re uk'a'n ib' pa molojil chi'l jastaq re ri na'obj'anikil.

Jacha ri kuwujilaj ri ya'oj ub'ixik re ri Wokch'ob' re Q'alajs nem Tzijob'elil, ri kajk'al oxib' re jo'k'al (83%) chikech ri eriqol k'ax uwinaq jun rija'l mayib'. Chech wa' ri juwinaq kab'lajuj re jo'k'al (32%) are rech ija'lil K'iche', oxlajuj re jo'k'al (13%) Q'eqchi', ju'lajuj re jo'k'al (11%) Mam chi'l lajuj re jo'k'al (10%) Kaqchikel.

K'o xb'antaj wi, ri k'ax xb'anik qas q'alaj chi xacsi kämsan uk'yal winaq, chomatal uchupik kiwach konojel on nik'aj chech jupuq. Ri CEH xuwujilaj uwach we b'anoj chirij kajib' puq uxe'l rija'lil, ek'o pa tq jalajoj remaj:

- Maya-Q'anjob'al chi'l Maya-Chuj, pa releb'al kaqiq' re Xinab'ul pa Barillas, Nentón chi'l San Mateo Ixtatán.
- Maya-Ixil, pa Nebaj, Cotzal chi'l Chajul, re ri tinamital K'iche'.
- Maya-K'iche', pa Zacualpa, tinamital K'iche'.
- Maya-Achi', pa Rabinal, Baja Verapaz.

Jun ruk' ri kämsan uk'yal winaq, xk'oji' jun choman uwulixik ri na'obj'anikil, q'alaj kiterne'xik ri ajq'ijab', uwulixik ri k'olib'al tewch'italik chi'l k'olem chupam taq q'ijilib'al k'olib'al ruk' kijalb'al ajla'b'al on k'amb'elab'al wokaj. Ri kuk'utunsaj ri rayi'n che ub'anik k'ax chikech taq puq ri qas k'o kina'obj'anikil. Pa jujun taq k'eyowal xetaq chech uya'ik kan ri kijastaq, tzijob'al chi'l naq'tisan na'obj'anikil are chi man ke'ilitaj taj.

Ri uk'yal chech taq ri kunanik are chi katzijox ri uwachil ri saq uwach keta'mab'al puwi' ri q'oxom k'u'xaj re ri ch'a'oj, katikilib'ax pa ri b'anoj chi ri winaq rajawaxik kakib'ij ruk' tzij ri saq uwach keta'mab'al xuquje ri suk'ul ub'ixik ri q'oxom k'u'xaj na'tal chikech, kakowin jutaq mul che uku'marik ri retal xuquje' man k'ax ta kub'an chech ririqoj ib' pa nolojil. Pa Iximulew k'i taq nuk'manem sib'alaj kikojom wa' we ch'ob'cholom, pa taq ri mayib' wokaj ri kiriqom k'ax rumal ri chomatal b'anoj k'ax, rumal taq komon chololeb'al.

K'o ri ku'b'ana wi, man kakaj ta ri ek'ask'oj kech'awik, kakina'tajsaj on kakiq'alajsaj chikiwach ri winaq, ri saq uwach keta'mab'al pa kitukelal. Wa' teren chirij ri una'ojb'anikil chi'l uwokaj ri winaq. Ri winaq pa jun ch'ikital na'ojba'nikil kuchomaj chi are utz man kach'aw ta puwi' ri k'ax xq'ax kanoq. Xuquje' k'o retal ri kub'ij chi ri cholotal usolixik xa kuminmarsaj ri retal (Kinzie, et al, 1984; Punamaki, 1992). Xa apachike ub'antajem no'jinem, k'i uwach k'otoj ri qas kakib'ij chi ri jeqonik ya'talik kab'anik mojo'qa kayukan na ri sokotajik xuquje' kab'ix ukunaxik are jun tzij toq'ob'sanel, ri kakib'an ri eriqol k'ax are reta'maxik k'aslem ruk' ri k'axa taq na'tab'al (Kinzie, et al, 1984).

Ek'i taq ajtz'ib'ab' kakiya usaqilal ri toq'ob' re ri ch'ob'cholom re molojil tob'anem, are chi kako'pix ri uwachil ri q'oxom k'u'x chi'l kikunatajik. Are wa' kuyuj ri utob'anik jun nuk'matal ajupaja chi'l uk'a'mal molojil ruk' kö taq uk'a'n ronojel na'ojb'anikil. Ruk' wa' kachilib'ex k'i uwach taq sak'ajil taq puq chi'l nuk'manem re uk'a'mal molojil re tob'anem kuk' uwinaqil ri komon, are chi kakunax ri xib'in ib' chi'l ri tz'ininem, rik'amom chi jun ch'ob'onem molojil ilotalik eta'matalik. Ri qas rajawaxik chech wa', rumal taq we sak'ajil, man xew ta pa tukelal, ka'il ri molojil k'ax jacha ri utzaqikkowil k'u'x, tukinem chi'l esanik.

L O Q'A L A J T I J O X E L

Kariqla ucholajil tzij ri qas kub'ij sib'alaj nim upatan keta'majla. Ri lal kakowinla chech utzukuxik ri kub'ij pa jun solb'al tzij on katala chikech winaq ri keta'm we tzij.

1. Nim chik
2. Tanya ruk' patz'an chi'l relewal xot
3. Man k'o t kichak
4. DOTS
5. Uxo'l junab'il winaq
6. Rajlab'al uri'job'ik tinamit
7. Rajlab'al kämikal
8. Nimaq ulew
9. Qas ri'job'enem
10. Ko'l ta ulew
11. Alaxb'al
12. Q'nomab' taq winaq
13. OPS
14. Ab'aj kunab'al
15. PLAGSALUD
16. Puq man suk'ul taj
17. Man kakiriq ta kichak
18. Etab'al kikämkal ak'alab'
19. Xepo tyo'jil
20. Q'axenem ajlab'alil winaq
21. Q'axenelab'

K'OTOJ CHI'AJ CHIB'IL IB'

B'antajnaq chiri k'otoj chirij we ramaj kaqak'ut chuwachla k'i uwach ri sak'ajil ri kurayij uya'ik uchuq'ab' ri nimaq taq jastaq tzijotalik. Kakowinla kanimarsajla ri sak'ajil ruk' ri kub'ij ri ajtij chechla.

1. Ruk' ri retal eta'mab'al ya'om pa we ramaj, tz'ib'ajla jun wuj k'amb'ejab'al ruk' ri nimaq taq k'iysal ri kämikal xuquje ri rajlab'al ri kikämikal ri puq k'ajolab' q'apojib' chuxo'l juwinaq k'a juwinaq kajib' kijunab', chuxo'l juwinaq jo'ob' k'a kawinaq b'elejlajuj xuquje ri tz'aqatnaq chi kawinaq k'a kawinaq b'elejlajuj kijunab'. Tz'ib'ajla pa jun ya'l ub'ixik ri nimaq taq jikib'anem ri xe'qaja wi wuj k'amb'ejab'al.
2. kasol-la pa ri Wokaj/Popol chi Wachulewil re Ajlab'al –INE- on pa ri Q'attaqenem re Utzwachil, jachike taq ri retal eta'mab'al k'a k'ak' ri k'olik chirij ri najtin jalk'atinel yab'il; tz'ib'ajla k'amb'ejab'al ajlab'al ruk' ri retal eta'mab'al ri kaya chechla, xuquje', cholajijla jachike taq najtin jalk'atinel yab'il ri qas kub'an k'ax chech ri tinamit ajlximulew, jacha qas pa juyub'.
3. Kasol-la jasche ri unajal uk'aslemal ri nima winaq ajlximulew uk'utum xaq uxo'l upaqalb'al kamik. Solijla jujun taq ja kunab'al re utzwachil pa ri wokajla on wokaj uk'ulb'a'tim rib', k'otola kichi' ri ajchakib' ri kekajman ri ja kunab'al, we k'o retal eta'mab'al ajlab'al chirij ri kikajmaxik enima winaq. Tala chikech jachike taq ri nimaq taq kajmanem kiyalom chikech ri winaq ri'. Tz'ib'ajla ronojel taq we kab'ixik, tz'ib'ajla jun ya'l ub'ixik ri kajachla chech ri ajtija.
4. Tala na'oj pa le ya'l ub'ixik re ri wokch'ob' re Q'alajsanem Tzijob'elil, k'ate k'uri' kachol-la jasche ri uwachil ri q'oxom molojil jolomaj re ri ch'a'oj chi'l ri b'anoj k'ax pa Iximulew are k'eyowal ri ub'anom k'ax chech ri u'utzwachil ri winaq nim chik.
5. Ri lal we tajin kachakunla pa jun k'olib'al patanib'al, kak'ama k'i winaq ruk' k'eyowal q'oxom molojil jolomaj rumal ri b'anoj k'ax chi'l ch'a'oj ri xuk'axk'olij ri qa'amaq' xq'ax juwinaq lajuj junab', ¿jachike taq ri no'jinik kak'ama k'i lal chech kito'ik wa' we winaq?

Ri k'amb'al b'e ri kak'utunsaxik are qas kurayij kux jun tob'anel pa ri uchak chi q'ij re ri ajchak re komon utzwachil. Aretaq xb'antaj k'oxoman usik'ixik uwawuj xuquje jun no'jimal k'otoj re ri upam we k'amb'al b'e, ri lal kanawla che:

1. Ukojik pa ri chakla –we jeri' karaj- chi ajChak re Komon Utzwachil chi jujunal re le k'amb'al b'e.
2. Ub'anik jun ilb'al uxaqwuj re k'amb'ejab'al ruk' ri upam chi jujunal ri k'amb'al b'e ri kak'amow jun tz'aqat nik'onik chech ri jalajoj eqomal ri jab'anla pa ri chak re komon utzwachil.

- Uq'alajsaxik jas uwach ri ya'talik ri utz kab'anik, rumal ri ujunanil pa nima riqoj ib', tijoxik, eqeles'nil, are chi kak'ozi' k'ak' eta'manik chi'l tijoxik xaq katajinik che uq'a'wachixik ri tinamit kakajmajla.

A. Kajmanem pa ri wokaj

- Chataqej ri pataninik chikech konojel ri ak'alab' chech rilawachixik ri kik'yirem, kikowirem chi'l tz'aqt kajmanem re utzwachil.
- Chajikib'a xuquje' chaterne'j chololeb'al re tijonik chi'l uya'ik ub'ixik che ri wokaj puwi' ri utzwachil chi'l utza tzuquw re ri ak'al.
- Chataqej ukojik ri toq'oj chech ri uq'atexik ri yab'il re ak'alil.
- Chak'ama ub'ik uqajb'al ajlab'alil kech konojel ri ak'alab' re ri wokaj, karachi'laj ri jachb'al uwach pa junab'il chi'l kib'antajik we achi on ixoq, majkamajowik, unimatajem chi'l okb'en yab'il.
- Chajikib'a, chachajij xuquje' chato'o ri rilawachixik ri k'ax che ri tz'aqt b'aqilal chi'l uchomab'al ri ak'al, chupam k'olib'al ri kaslab' wi, karachi'laj ri ajupaja, ri tijob'al chi'l ri moloj.
- Chajikib'a, chachajij xuquje' chato'o ri rilawachixik ri k'ax pa k'olib'al re u'utzwachil ri ak'al ri kaq'aten ri utzalijik chi'l uk'yarik ri yab'il ri kub'an k'ax chikech, jacha che ri kochoch chi'l alaj wokaj, jacha taq wokaj/popol tijonik chi'l k'olib'al re ki'kotemal.
- Chaya'a k'o wi kajmanem chikech ak'alab' ri q'ajtal utz'aqatil kib'aqil ri kayo'w b'e che kuriq jun ki'kotemal k'aslema, k'o uk'ixb'alil ri unimal ub'antajik xuquje' kaya che kakowin utukel chi'l rokik pa ri molojil, ri k'o chupam:
 - Utzukuxik chi'l eta'manik chech ri utza kajmanem chech ri ukunatajik.
 - Utzukuxik chi'l eta'manik chech uriqik chakub'al, k'exonem on nik'aj chik chokonsa'n re tob'al b'aqilal.
 - Uya'ik ub'ixik chi'l tijonik molojil are chi man ka tas taj.
 - Utzukuxik jalb'al taq uwach chech ujikib'axik ri uch'ob'olil uk'u'x tinamit chi'l ochochil are chi man k'ax ta ri tzoqopital ub'inem chi'l ri kachakun pa molojil.

B. Kajmanem re k'yirem chi'l kowirem

- Chab'ana rilawachixik ri uk'yirem chi'l ukowirem ak'al ruk' taq ri uxo'l ri':

JUNAB'IL

YA'B'AL UXO'L

K'a maju jun kijunab'

Chi ik'

Chi kab'lajuj k'a juwinaq kajib' kik'il
Chi juwinaq jo'ob' ik' k'a jo'ob' kijunab'
Chi waqib' k'a lajuj kijunab'

K'a chi ox-ox ik'
K'a chi waqitaq ik'
Chi junab'

2. Chi jujunal rilawachixik re k'yarem chi'l ri kowirem ya'talik:

- a) Kab'an uq'atuxik ri b'aqilal ronojel chech utzukuxik ri man utz nuk'manem on qas q'alaj yab'il.
- b) Kapajik xuquje' ketax ri ak'al, kaya wa' we etanik pa jun wuj chilab'em rumal ri patninem re utzwachil, are chi kajikib'ax ub'antajik ri tzuqb'al chi'l ri k'yinem kamik xuquje ri no'jimal ukowirem kab'e uq'ijil.
- c) Kakunax yab'il man qas ta k'ax ub'antajik: lawalo tz'apin uxbal', lawalo kaq pamaj chi'l uchikopil ixko'il.
- d) Uch'ikib'axik ri ub'antajik ri ukowirem uchomab'al chapib'al, rumal ri ukojik ri wuj chilab'etal rumal ri pataninem re utzwachil (ka'il ri tereb'am keb').
- e) Kakoj ri maj kamajowik jacha kub'ij ri retalil chilab'etal rumal ri pataninem re utzwachil, pine xew chirij che'rik uwi ch'ek, najtin oqanel yab'il, uspojik utzajik ib'och', jiq'naq, chaqij qulaj xuquje ij, kuya'o karachi'laj uq'anarik b'aqilal, ch'a'k, spoj pa qulaj chi'l la'j il. Utz kaka'm we ucholajil:

*DPT: najtin oqanel yab'il, uspojik utzajik ib'och', jiq'naq.

**BCG: chaqij qulaj.

***MMR: ch'a'k, spojpa qulaj chi'l ij.

****We kakojoj we toq'oj ri' man rajawaxik ta chi ri ya'ow uchuq'ab' ri ij, ri MMR uyuja'm chi ruk'.

- f) Chawila ri ub'antajik uchomab'al chi'l ub'aqilal ri ak'al chech utzukuxik ri b'antajb'al re ub'anik k'ax che b'aqilal on chomab'al.
- Chach'ikib'a ri uk'olik ri sokotajem pa uch'aqa'p ri b'aqilal chi'l ujech'ba'lil ri k'ax utaqchi'xik pa ri suk'ul uchak ri ak'al.
 - Chach'ikib'a ri man xuk'ul ta no'jinik jacha: lawalo xib'in ib', man k'o ta karaj, maj utikarem, loq' k'ulub'al uwach, maj karaj, chi'l chikech ak'alab' eri'j chik, maj uq'a'l'b'al k'u'x, man kamatz'i taj on taqchi'nik.

g) Chawila' we k'o uq'a'yirik ware'aj on nik'aj chi k'exoj pa chi'aj.

3. Pa taq we k'eyowal ri' ketaq b'i:

- a) IRA nimatajnaq ruk' ko'l jek'oj uxbal', jik'ib'am rumal kamulim uk'amik pa usal, k'aqat qulaj xaq uxo'l kuya'o, tz'apinem uxbal' ajsik, uraxarik ta'u'mal.

- b) SDA nimatajnaq ruk' lawalo chaqi'jarik on man kuk'am ta le kunanem re uya'ik j'a pa uchi'.
- c) Uq'ayirik ware'aj.
- d) K'amb'ejatal ub'anik k'ax chech b'aqilal chi'l chomab'al: rumal wa' we k'eyowal ya'talik kab'an tzujunem chikiwach q'atal taq tzij.
- e) Uq'alajxik apachike nik'aj chi yab'il man k'o ta chupam ri xtziox pa ri tastalil B2c.

C. Komon kajmanem re k'a maj a k'ajol q'apoj

1. Chataqeji kipetik ri k'a maj a k'ajol q'apoj pa ri pataninem de utzwachil re i wokaj chi'l ri xaq uxo'l kokik p ch'ob'cholom re tijonik, utzwachil, chak, ki'kotemal chi'l ukojik q'ijil kato'tajik.
2. Chajikib'a chololeb'al re uk'yal winaq, ri ejun chupam ri ch'ob'cholom tijonik, pataninem re utzwachil chi'l chak, suk'um che uq'atexik ri no'jib'al re k'axk'olil chech upetik chijumul ri b'anoj k'ax chikech alab'om alitomab', jacha utijik tzam, sik' chi'l itzel taq na'oj pa ri molojil.
3. Chanuk'maj puw alab'om alitomab' chech ukojik q'ijil kato'tajik pa taq sak'ajil re etz'anem, k'amb'ejab'al, moljil pataninem, tzijonem, nimaq'ij chi'l nik'aj chik.
4. Chajikib'a chololeb'al re molojil tijonik, suk'um che uk'oxomaxik ri b'antajb'al chi'l tob'anik che utzwachil chi'l ki'kotemal che ri k'a maj a k'ajol q'apoj.
5. Chajikib'a uk'amal tob'anik chikixo'l ajupaja chi'l komon chech ri suk'umanik chi'l utaqexik ri utzwachil re k'a maj a k'ajol q'apoj, jacha chikech ri alab'om alitomab' ri k'o qas k'eyowal.
6. Chat'o chi'l chak'asuj unuk'maxik chololeb'al taqab'anelab' chi'l man taqab'anelab' taj ri kakitaqeji ri utzwachil chi'l ri ki'kotemal rech ri k'a maj a k'ajol q'apoj.
7. Chat'o chi'l chak'asuj kichomanik ri taqab'anelab' chi'l man taqab'anelab' taj ri suk'um che unimarsaxik keta'manik re ri b'antajb'al re u'utzwachil ri k'a maj a k'ajol q'apoj.
8. Chataqeji chi'l chat'o ri solowinem puwi taq k'utb'al re na'obj'anikil, molojil jikib'anik chi'l uwachil ri atam oksanik pa ri chak chi'l alk'wa'lanik rech ri k'a maj a k'ajol q'apoj.

9. Chajikib'a ch'ob'cholom qas k'o wi re tob'anik chech taq ochoch nuk'matal rumal k'ulajil k'ajolab' q'apojib' chi'l enan man ek'ulan taj, rachi'lam ri k'o wi pataninem re suk'um chi'l molojil uk'amal re tob'anik.
10. Chi rachi'laj ku'lan winaq on xaq kik'amom kib' alab'om alitomab' pa taq sak'ajil ukojik q'ijil kato'tanik.
11. Chajikib'a chololeb'al re tijonik chech ri okik il che tatayil nanayil xuquje okib'al il pa rochoch.

D. Kajmanem re k'yarem chi'l ukowirem ri k'a maj a k'ajol q'apoj

1. Chab'ana rilawachixik ri uk'yirem chi'l ukowirem ri k'a maj a k'ajol q'apoj chi waqitaq ik', are tzij na k'u ri rajawaxik.
2. Chapaja xuquje chawetaj ri k'a maj a k'ajol q'apoj, chatzukuj wa' we etab'al pa ri wuj chilab'etal rumal ri pataninem re utzwachil are chi kach'ikib'ax ri ub'antajik ri tzuqb'al re chi'l ri uk'yarem.
3. Chawila' chaq'atuj ri b'aqilal man ka'ilitaj taj, ruk' ch'uch'ujil chikiwach ri etat nan, achajil on epatanil rech, xa rumal chi sib'alaj kana'ik we kak'ut ib' pa we tastalil uq'ijil ri ukowirem ri winaq. Man kanik'oj ta upam ub'aql, chataqa b'ik we kawilo, kana'o we k'o uk'ulmam on kata che jun ETS.
4. Chaq'alajsaj xuquje' chakunaj ri yab'il man qas ta k'ax, jacha ri IRAs, SDA, uchikkopil chi'l ETS.
5. Chaq'alajsaj, chataqa apachike nik'an chi yab'il pa ri nima ja kunab'al.
6. Chajikib'a ri ub'antajik ri ukowirem alk'wa'lanik, jacha kuk'ut ri wuj chi'l ujachik uwach chilab'etal rumal ri pataninem re utzwachil (*Clasificación de Tanner*).
7. Chaya nuk'mab'al tijonik re alk'wa'lanik, ukojik chi'l kaya uwi' ukojik ri itzel q'ayes, b'anoj k'ax, kowil k'u'x chi'l b'anikil.
8. Chata' ri naq'tisab'al re wa'im, chaya'a nuk'mab'al utijoxik are chi kab'an utz chech.
9. Chata' ri utastalil ri tz'aqat chomanik re eta'manik chi'l uchomab'al ri k'a maj a k'ajol q'apoj, rumal ri ukojik ri ch'awem, ri kuta chirij:

- Ri uriqik ri tasoj ib'.
- Ri rayi'n pa ri uk'aslema.
- Ri karil apan puwi' ri alk'wa'lanik.
- Ri uwachib'al ri are'.

- Ri ub'antajik ri uwokaj chi'l k'a petinaq chuwach.
10. Kataqir we kaq'alajin ri no'jib'al man utz taj, tuqa'rik on b'anoj k'ax ri man kilawachix taj, pa taq ri molojil pataninem on chomab'al pa nima ja kunab'al.

K'amb'al b'e re ri ajchak re komon utzwachil
chech ukajmaxik ri ixoq

A. Kajmanem pa ri wokaj

1. Kutaqeji uterne'xik ri ixoq chech ri pataninem re utzswachil.
2. Kajikib'axik xuquje' kaq'atux ri utzwachil chi'l ki'kotemal re ri ixoq re ri wokaj.
- Kuk'a'x uk'olib'al ajlab'al re ri uk'yal, ujachik chi'l uk'olik na xuquje ri kokb'en ri yab'il.
- Kusolowij pa ri wokaj rumal ri uriqik ib' kuk' ri ajupaja, ri b'antajb'al ri' man qas ta kaq'alij pa taq ri ajlab'alil, jacha b'anoj k'ax pa upaja, tasonem wachaj, k'eyowal re tzuquw ib', yab'il re q'axenem alk'wa'linik, SIDA, spoj chirij uwi' chi'l tz'um.
- Kanuk'max ri solowinem re ri k'eyowal chi'l b'antajb'al ri man qas kaqalajnik.
3. Kutaqeji chololeb'al re utijoxik ri wokaj puwi' ri utzwachil chi'l ki'kotemal ri ei ixoq, a're ri qas suk'umanelab' are chi man katas ta wachaj xuquje' chirij ri b'anoj k'ax pa upaja.
4. Kujikib'a, kutaqeji chi'l kuterne'j ri chololeb'al re xaq katajin tijonik chikech ri k'o keta'mab'al ejun chupam ri ukajmaxik ri ixoq, jacha qas che ri atam uq'alajsaxik ri yab'il, jacha ri spoj chirij uwi' chi'l ri tz'um, SIDA, uq'ayik b'aq chi'l man utz ta utzuqik rib'.
5. Kenuk'max ri ixoqib' re ri wokaj chech ukajmaxik ri k'eyowal ri utzwachil chi'l ki'kotmal.
6. Kuya tijonik che ri ixoq puwi' alk'wa'lanik, nananil kok il, nuk'manem ajupaja chi'l chajin ib' chirib'il ib' re utzwachil.
7. Xaq uxo'l kab'e pa riqoj ib' kuk' kunanelab', e'iyom, ajk'un chi'l nik'aj chi ajchakib' re tijob'al ib' chirij utzwachil chi'l komon remaj, are chi kachomax rij ri u'utzwachil ri ixoq.
8. Kuchajij ri uk'ixb'alil ri utzwachil chi'l ki'kotemal re ri ixoq chupam ri ajupaja chi'l ri wokaj.

B. Tijob'al ib' chirij kajmanem re ok'owel yab'l che ri ixoq

1. Kukajmaj yab'il eta'matal uwach man qas ta k'ax.
2. Kuq'alajsaj xuquje' kuchomaj k'eyowal re tzuquw ib' jacha ri maj uchuq'ab' kik'el.
3. Kuq'atuj b'aqilal alk'wa'lab'al pine xa jumul pa jun junab'.
4. Kuq'alajsaj itzel taq q'or pa ri tz'um, pine xa jumul chi waqitaq ik'.
5. Kuq'alajsaj xuquje' kukunaj yab'il re q'axen alk'wa'lanik.
6. Kuq'alajsaj ri VIH ri xaq kana'ik pine xa jumul pa juj junab'chikech ixoqib' xuquje ri kiriqom kib' che alk'wa'lanik, ruk' xib'ib'al k'eyowal, ku'taq ri k'o chi k'ax chikech.
7. Kuq'atej, kuq'alajsaj xuquje' kukunaj ri uq'ayik b'aq umajim chi uq'atatajik alk'wa'lanik.
8. Kuya tijonik chirij alk'wa'lanik, kok il nanil, nuk'manem ajupaja chi'l chajin ib' chirib'il ib' re utzwachil.
9. Kuya pa kojik chi'l usuk'maxik chirij ri ub'antajem no'jinem re nuk'mab'al ajupaja.
10. Kuq'alajsaj b'antajb'al re b'anoj k'ax chi'l yoq'b'al ajupaja xuquje' kusuk'maj rutzirsaxik.

C. Komon kajmanem re ri nanayil

1. Kutaqej uterne'xik atam ri yowab' ixoq pa taq ri pataninem re utzwachil on kunanel on iyom re ri tinamit, chech ri rilawachixik mojo'qa alanik.
2. Kutaqej chololeb'al re utijoxik ri ixoq chi'l ri uk'ulajil puwi' taq uchajixik chi'l uk'axk'olil ri uyab' ixoq.
3. Kunuk'maj ri wokaj chech uq'axe xik chi'l ukajmaxik ri yowab' ixoq we k'o aninaqil kajmanik ixoq.
4. Kuq'atuj xuquje' kuk'am b'i ri ilawachil ajlab'alil kech konojel yowab'ib' ixoqib' pa ri wokaj.
5. Kutaqej ukojik ri *Taxoide Antitetánico* chikech konojel ri yowab'ib' ixoqib'.
6. Kutaqej ukojik ri ya'l ukaqal kik', ya'l uchuq'ab' kik' chi'l nik'aj chi tz'aqatsab'al ya'l uchuq'ab' b'aqilal are chi kuch'uq ri unimariq ri kajawataj chupam ri uyab' ixoq chi'l usuk'ilal ub'aqil.

7. Xaq uxo'l kakimulij kib' kuk' e'iyom, kunanelab', tob'anel kunanel on nik'aj chi ajchakib' re utzwachil pa ri remaj, are chi kachomax kij ri yowab'ib' ixoqib'.
8. Kujikib'a, kutaqej xuquje' kuterne'j chololeb'al re tijonik xaq katajinik chikech k'o keta'mab'al ejun chech ri kajmanem nanayil.
9. Kutaq ri k'eyowal k'ax rilik chi'l ri aninaqil kajmanik pa ri ja kunab'al ri kajawataj wi.

D. Chak re ilawachin mojo'qa alanik

1. Kunik'oj ronojel ub'aqil ri yowab' ixoq: rachi'ilam retaxik uchuq'ab' ukik'el, jaripa mul kaslab' ri anima chi'l umiq'inal ub'aqil.
2. Karetwechij ri uq'ijil uk'yik rumal uq'ijil uk'isb'al ch'a'oj xuquje ri upaqlab'al ri b'aqilal alab'al.
3. Karetaj ri uk'yik ri uyab' ixoq jacha kub'ij ri uq'ijil uk'yik.
4. Kusolij taq yab'il on b'antajb'al qas k'o wi chech ri yowab' ixoq ri kub'an k'ax che ri uyab' ixoq, jacha: TORCH, VIH, uyab' b'aqilal alk'wa'lanik (VDRL), Uyab' Chulaj, uchikopil ixko'l, elesan uwi' kab', kataq b'i pa ja kunab'al are chi kak'am k'utb'al re uwa'al b'aqilal chi'l uq'atuxik pa ri k'olib'al re solowinem.
5. Kujach ri utzaqatil ya'l uchuq'ab' b'aqilal are chi kach'uq ri ajawatalik nimarsam rumal ri q'inal re ri alanik chi'l usuk'ilal ub'aqil ixoq.
6. Kuya nuk'amab'al re utijoxik pa tukelal chirij uchajixik ri uyab' ixoq.
7. Kutaq pa ja kunab'al, we kuriq apachike uk'exp'elil ri uk'yik ri uyab' ixoq, xib'ib'al utukel k'eyowal jacha ri: tz'ujunem kik', spojik chech upalaj on uq'ab', uraqinik ri xax tz'u'um, man utz ta uk'utunik, nab'e uk'olik al, nab'e pusunik on aninaq ub'inik kik' chi'l ri uk'utik rib' on k'o ri utukel k'axa yab'il, jacha ri: apachike re uk'yal TORCH, SIDA, uyab' b'aqilal alk'wa'lanik, elesan uwi' kab' on uyab' anima.

E. Ukajmaxik ri alanik

1. Kasuk'i'k chi k'o ronojel ri chokonsa'n rajawaxik, k'a utz na xuquje' utz chik kakoqik, pa ri b'antajb'al taqoj uch'ajch'ojil.
2. Kub'an ri chapanik are chi kuk'amb'ejaj we qas utz ub'anom.
3. Karilawachij ri uslab'em, uchuq'ab' chi'l unajtinik ri uq'oxom b'aqilal alab'al.
4. Karilawachij ri uxo'l ri uk'ux ak'al uk'a'tal chuwach utyoxil.

5. Kuto' ri nan are chi kamatz'i'k xuquje' kab'in chech uto'ik ri utza uk'yik ri alanik.
6. Kukajmaj ri relesaxik ri ak'al uk'a'tal chuwach utyoxil chi'l ukotz'ijal, jacha kub'ij ri ucholajil ub'anik.
7. Chi no'jimal kuchajij chuwach ri ch'ajch'ojinem chi'l ri man ch'ajch'oijnem taj re ri k'olib'al, chokonsab'al chi'l uq'inal, pa ri kajmanem re alanik.
8. Kutaqo we rajawaxik:

- Man utz ta ub'anom ri ak'al uk'a'tal chuwach utyoxil.
- Atam uraqinik ri xax tz'u'm kaq'ax wajxaqib' etab'al q'ij.
- Chak re alanik kaq'ax kab'lajuj etab'al q'ij man k'o ta kuwachij.
- Tz'ujunem kik' mojo'qa ri alanem.
- Uchuq'ab' tz'ujunem kik' xuquje' man katani' taj aretaq kab'antaj alanem.
- Kaq'ati' ukotz'ijal kaq'ax nik'aj etab'al q'ij.

F. **Ukajmaxik ri k'ate kalaxik**

1. Kuramij xuquje' kuxim ri uk'a'mal muxu'x ruk' ri qas suk'ul chi'l chajital ch'ajch'ob'enik.
2. Karilawachij ri umiq'inal, jek'oj uxbal', uslab'em chi'l we ne uk'olik man utz ta uk'yik ri k'ate kalaxik.
3. Karetaj xuquje' kupaj ri k'ate kalaxik, xuquje' kutz'ib'aj ri retab'al q'ij re alanem.
4. Kukoj chech ri k'ate xalaxik ri toq'oj kaq'aten che'rik uwi ch'ekaj xuquje' kukojo on kutaq chech ukojik ri toq'oj re chaqij qulaj (BCG).
5. We ronojel utz ub'anom, kujach ri k'ate kalaxik pa uq'ab' ri nan chech ujikib'anem ri loq'wachinik, umiq'inal chi'l uya'ik tu' rumal ri nan.
6. Kutaqo we rajawaxik:
 - We kachomaxik chi k'o k'ax xuk'ulmaj ri ak'al uk'a'tal chuwach utyoxil.
 - Uq'alajsaxik ri man utz ta uk'olik.
 - Ujalk'atixik ri uslab'em anima on suk'ul jek'oj ruxlab' ri k'ate kalaxik.
 - Kanajtin uraxarik tz'u'mal we pa nik'aj on usutim rij.
 - Qajnaq uwach we ronojel on xa nik'aj.
 - Ub'antajik ri chomab'al yojtajnaq.
 - Man kutanab'a ta oqej xuquje' man kuk'am ta utu'.
 - Q'aq'al on qajnaq umiq'inal.
 - Q'an kaka'y le utz'u'mal ri k'ate kalaxik, umajim loq mojo'qa nab'e q'ij on man katani' taj aretaq kujal ulajuj q'ij.

G. Ukajmaxik ri usuk'ilal ub'aqil ixoq

1. Karetaj ri ok'owem alanik chi juwinaq kajib' chi'l oxk'al kab'lajuj etab'al q'ij, k'ate k'uri' jacha kub'ij ri ucholajilub'anik, k'a ke'tz'aqata kawinaq q'ij.
2. Kukoj chech ri nan ri ukunab'alil q'atb'al uwach q'aten uspojik utzajik ib'och'.
3. Kuk'ayij ri ya'l uchuq'ab' b'aqilal aretaq alanaq chik.
4. Kuya tijonik chech ujikib'anem re jun suk'ul uya'ik utu' ri ak'al.

6. Kutaqo we rajawaxik:

- Man katani' ta le uq'aq'al.
- Man katani' ri tz'ujunem kik' ruk' ji'ik.
- Relesaxik uwa'al b'aqilal alab'al chü ruxlab'.
- Uchuq'ab' q'oxom.

K'amb'al b'e re ri ajchak re komon utzwach

A. Kajmanem pa ri wokaj

1. Kutaqej ri uterne'xik ri tz'aqatnaq uk'ajolil uq'apojil pa ri pataninem re utzwachil re ri wokaj.
 2. Kujikib'a' xuquje' kuq'atuj ri utzwachil chi'l ki'kotemal re ri tz'aqatnaq uk'ajolil uq'apojil pa ri wokaj.
-
- Karuk'a'j uk'olib'al ajlab'alil re uk'yal, ujachik uxo'l junab'il winaq chi'l uk'olik na xuquje ri kokb'en ri yab'il.
 - Kusolowij pa ri wokaj rumal ri uriqik ib' kuk' ri ajupaja, ri b'antajb'al ri' man qas ta kaq'alij pa taq ri ajlab'alil, jacha b'anoj k'ax pa upaja chi'l wokaj, yab'il re q'axonem alk'wa'lanik chi'l SIDA, spoj re pospo'y, b'aqilal kariqitaj pa tikb'al chulub'al chi'l pamaj, utujik tzam, uyab'ilal chak, kämikal rumal kämsb'al uchikopil tiko'n, uq'aq'al q'oxom jolomaj chil rax tew, spoj, chaqij qulaj, uyab' tzatzaq'or chi'l jalk'atinel yab'il re ixko'l chi'l jek'oj uxlab'.
 - Kunuk'maj solowinem re ri k'eyowal chi'l b'antajb'al ri man qas kaqalajinik.
-
3. Kunuk'maj molojil chak ri kakuchuw pa ri uk'yik b'aqilal chi'l k'oxomanem, ch'ajch'oj xuquje' kawachin ri tz'aqatnaq k'ajolil q'apojil pa ri wokaj, jacha k'amb'ejab'al, etz'anem, ch'awem, molojil pataninem chi'l nik'aj chik.
 4. Kub'an chak re tijonik chi'l uya'ik ub'ixik chech:

- Ri ujalk'atixik ri xib'ib'al no'jib'al chi'l ukojik ri to'nel chech ri uq'atexik ri yab'il re Q'axenem Alk'wa'lanik chi'l SIDA.
 - Ri uko'pijik utijik tzam, sik' chi'l nik'aj chi itzel q'ayes.
 - Ri uq'atexik chi'l ukunaxik ri jalk'atinel yab'il k'o uchuq'ab' ri xaq kok'owik, jacha ri torotajem pamaj chi'l xa'oj chi'l nik'aj chi yab'il re ixko'l chi'l jek'oj uxlab'.
 - Uq'atexik kämikal ruk' kämsab'al uchikopil tiko'n.
5. Kutaqeje chololeb'al chech ri kajmanem re utzwachil rech ri ajchak chi q'ij, karachi'laj kub'an utz chech ri b'antajb'al re chak, wa'im chi'l uk'olib'al chak.
 6. Kujikib'a chololeb'al chech ri uq'atexik, kajmanik, rilawachixik chi'l relesaxik q'axetal yab'il jacha ri uq'aq'al q'oxom b'aqilal, rax tew chi'l spoj.
 7. Kub'an chololeb'al re q'atenem, atam q'alajsanem, rilawachixik chi'l ukunaxik ri chaqij qulaj.
 8. Kub'an chak re tijonik xuquje uya'ik ub'ixik chirij wa'im chi'l utza tzuquw ib' chech uq'atexik ri man utz ta tzuquw ib' chi'l najtin taq yab'il: qas ka'il suk'ulik ri jalajojil, uk'yal xuquje' man kub'an ta k'ax ri katijowik.
 9. Kutaqeje ri chak re b'aqilal chi'l chomab'al xaq uxo'l rumal ri chololeb'al tijonik ya'l ub'ixik chi'l ri nuk'manem re xaq k'ate' kab'anik chi'l komon k'amb'ejab'al.
 10. Kujikib'a chololeb'al chech ri q'atenem chi'l kunanem re utijowik tzam chi'l sik', rumal ri tob'anik re uk'a'mal molojil chi'l komon puq.
 11. Kujikib'a chololeb'al chech ri q'atenem, kunanem chi'l ukunatajik ri chomab'al taq k'eyowal, rumal ri uto'ik ri uk'a'mal molojil chi'l komon puq.

B. Ukajmaxik ri nima winaq pa ri wokaj

1. Kub'an chololeb'al tijoxik suk'matal pa:

- Kik'amik ri nimaq taq winaq chi jun ukowilal tob'ab'al.
 - Kaya b'e chikech qas ejun pa ri q'inat re uwa'lijsaxik ib'.
 - Kaya jun kajmanem chi'l taqenem re ri suk'ul utzwachil.
 - Kato' ri uk'a'n ib' chi ija'lil.
 - Kataqex uwach ki'kotemal k'aslemal chech unajtixik ri ri'job'ik ri k'o kuwachij xuquje' man k'o ta q'ajtajem tz'aqatil.
2. Kutaqeje ri k'amow wach re ri sutin ij chikech ri q'ajtajem tz'aqatil rumal ri'job'ik k'o pa ri wokaj.

- Kutaqej ri ub'anik utz chi'l unimarsaxik ri ch'ob'cholom re suk'ilal molojil chi'l nik'aj chi utz chikech ri nima'q winaq.

C. Tijob'al ib' che ukajmaxik ri ok'owel yab'il re chaqij qulaj

1. Kuk'am oxib' k'utb'al uwach re ojob' ri taqom b'ik xuquje' kata aninaq ruk' retal chi'l k'utb'al re kana'ik xuquje' kutaq pa nima ja kunab'al are chi ka'ilik xuquje' kachayuxik.
2. Karuk'a'j jun tz'aqat cholob'al kech ri yowab'ib' ruk' qas k'o uchikkopil rachi'lam jun uwachib'al tinamit jawichi' karitiaj wi rochochib'all ri yowab' xuquje' kuya ub'ixik chech remaj k'amal b'e re pataninem re utzwachil.
3. Kukunaj ri yowab' ruk' qas k'o uchikopil, xew tzij ri wuj taqab'anem rumal ri pataninem re utzwachil.
4. Kuya una'oj ri yowab' chi'l ri erachi'l xaq pa jun ochochil chirij ri kunanem chi'l chajinem kech nik'aj chi winaq, rachilam ri tasonem wach, wa'im, chajinem rech ri jek'b'al uxlab', josq'inik chi'l kakämsax ri nich' taq chiköp re ri ja chi'l achochib'al.
5. Kuq'alajsaj k'eyowal re qas k'o uchikopil, chikixo'l ri enima'q rachi'l ri yowab'.
6. Kub'ij we qas tzij chi ri ak'alab' maya katz'aqat lajuj kijunab' etoq'om ruk' BCG.
7. Kuya nab'ejsan kunanik chikech ri erachi'l ri yowab' are tzij ri wuj taqab'em rumal ri pataninem re utzwachil, man ejun ta ri yowab' ixoqib' chi'l ak'alab' ri qas kitijom toq'oj.
8. Karuk'a'j tz'aqat cholob'al re ri kunanem xuquje' kuya ub'ixik chi ox-ox ik' pa ri remaj k'amb'al b'e.
9. Kutaq ri k'eyowal nimatajnaq, ruk' lawalo ujek'ik ruxlab' on kuna' ri jalk'atin pospo'y, chirij b'aq, kinaq', tz'u'mal on nik'aj chi ch'ob'cholom.
10. Kutaq k'eyowal ri kuk'iysaj ri k'ulun uwach re man uk'amik ta ri kunab'al, jacha uspojem ib'och' sutinaq, pamaj mam kukuy taj, uq'anarik tz'u'mal, tz'ujuwem kik', kayoxtaj ub'aq'wach, tokonil, k'eyowal re junamilal on qas unimatajik ri ub'antajik ronojel.

D. Tijob'al ib' che ukajmaxik ri ok'owel yab'il re rax tew chi'l uq'aq'al q'oxom b'aqilal

1. Kuq'alajsaj xuquje' kub'ij we qas tzij rumal unik'oxik ri yujatal uwach kunab'al chilab'em, pa uq'aq'al q'oxom b'aqilal chi'l rax tew pa ri wokaj.

2. Kuq'alajsaj xuquje' karesaj uk'olib'al kipoq'saxik üs, chiköp eq'axel re uq'aq'al q'oxom b'aqilal chi'l rax tew pa ri wokaj, jacha chemelik ja', raqin b'inel ja', uwi xaq'ol chi'l uk'olib'al ja' chemel pa taq ja.
3. Kuk'am pa junamam ri chololeb'al re rilawachixik ri uq'aq'al q'oxomo b'aqilal chi'l rax tew chech ri uja'xik b'uquwem kunab'al chirij ja chi'l nik'aj chi wokoj re ri wokaj are chi kek'is ri q'axen taq üs.
4. Kuto' ri naq'tisanel saq uwach che k'otoj kiwach ko'l chiköp chech kichapik chi'l uq'alajsaxik kiwach ri q'axen taq üs.
5. Kutz'ib'aj jun uwachib'al tinamit kuk'ut ri k'olib'al re achochib'al kech ri yowab'ib' chi'l ri k'olib'al re poq'san kech ri eq'axenel.
6. Kukunaj ri k'eyowal ri qas tzij xuquje ri xaq kana'ik chirj ri rax tew chi'l uq'aq'al q'oxom b'aqilal jacha kub'ij ri wuj re kajmanem re pataninem re utzwachil.
7. Kutaq ri yowab'ib' ruk' rax tew chi'l uq'aq'al q'oxom b'aqilal ri kuk'ut unimatayik jacha: sachinem, uq'anarik tz'u'mal, jalk'atijnaq ub'antajik ch'awem k'u'x, tz'ujuwem kik', kaq taq nak' pa ri tz'u'mal, lawalo xaq uxo'l q'oxom pamaj, xa'oju man kaq'ati' taj ruk' lawalo chaqij chi', qajnaq umiq'inai, uraxarik tz'u'mal, nik'aj chik.
8. Karilawachij xuquje' kuya ub'ixik ri k'eyowal re rax tew chi'l uq'aq'al q'oxom b'aqilal ri qas kariqitajik xuquje kana'ik, pa ri remaj k'amb'al b'e re pataninem re utzwachil.
9. Kub'an tijoj ib' che chajinem, ok'owel yab'il chi'l xaq katajin uk'otik kiwach ko'l chiköp chech uq'atexik ri xaq k'ate' kak'utun ri uq'aq'al q'oxom b'aqilal chi'l rax tew.
10. Ku'tijoj ri ajupaja chirij ri q'atenem re ujab'unik ri yab'il, rumal ukojik ri kik'olib'al üs xuquje resaxik ri q'axel chiköp chi'l ri kik'olib'al re poq'sanik.

E. Tijob'al ib' che ukajmaxik ri ok'owel yab'il re ETS/SIDA

1. Kuq'alajsaj xuquje' kukajmaj ri k'eyowal re yab'il re q'axenem alk'wa'lanik jacha ri katayik chi'l ri kataqik, are tzij ri ch'ob'onem k'o pa ri wuj jikib'am rumal ri pataninem re utzwachil.
2. Kukunaj ri uk'ulaj ri yowab', rumal uterne'xik xk'o kanoq re uriqik.
3. Kutaq lawalo taq k'eyowal, nimatajnaq, nimarnaq ub'antajik, man kanaw taj on ketaq b'i pa remaj nima ja kunab'al.
4. Kuq'alajsaj xuquje' kuto' rilawachixik ri uk'olib'al re poqsanik re ETS, chupam on chunaqaj ri wokaj, jacha ri k'ayib'al tzam chi'l kik'olib'al ixoqib' kakik'ayij kib'aqil,

rumal ri xaq uxo'l nik'onik chikech ri ajchakib' re alk'wa'lanik xuquje ya'b'al uchuq'ab' ri taqantz'ib'am rajawaxik chech ri uchakuxik.

5. Karilawachij ri k'eyowal re ETS, xuquje' kuya ub'ixik pa ri remaj k'amb'al b'e re pataninem re utzwachil.
6. Kuya tijonik chech q'atenem, rumal man unaq'tisaxik ri xib'ib'al no'jib'alxuquje ri ukojik chajib'al chech makunem ruk' ixoq, man xaq ta xew chech le yowab' xa ne chi'l ri uk'ulaj.
7. Kub'an che ronojel winaq ri kuta na'oj rumal jun ETS, on ruk' xib'ib'al utukel k'eyowal, jacha uminik ib' ruk' ixoq/achi (we are' on ri uk'ulaj), xaq uxo'l ukojik b'aq on nik'aj chi ub'antajem no'jinem man qas ta q'alaj rokik, xuquje kal enan ri kiriqom chi k'ax mojo'qa kanak'anob' ak'al pa ub'aqil, ri nik'onik chech uq'alajsaxik ri Virus re SIDA.
7. Kutaqo xuquje' kuya ub'ixik ronojel k'ax riqom qas tzij re VIH pa remaj nina ja kunab'al.

K'amb'al b'e re ri ajchak re komon utzwachil
chech Ukajmaxik ri uwachulew

1. Kujikib'a' xuquje' kuk'am b'e che komon chololeb'al ri ejun wi che ub'anik utz chech ri uwachulew.
2. Kutaqeji xuquje' kuto' ri ub'anik solowinem chirij ri retal yab'il xuquje ri uwachil sutinaq ij.
3. Kuq'alajsaj uk'olib'al ri tz'ilob'anem re mojkolin uwachulew wachim kumal wokb'al taq jastaq, ri kab'anow k'ax chech ri wokaj, kuya ub'ixik chech ri remaj k'amb'al b'e re pataninem utzwachil xuquje' katob'an pa ri ub'insaxik chi'l ch'ob'onem are chi kokowinb'ex uchupik.
4. Kuq'alajsaj tz'ilob'anem re ri ja'/joron, kak'am k'utb'al re xaq katajinik che ri qas kel wi uloq chech ri wokaj, are chi kachomax rij, yuja'n kunab'al chi'l nich' taq chiköp pa ri remaj nima ja kunab'al.
5. We k'o tz'ilob'anem chech ri qas kel wi ja', kusolowij xuquje' kuriq ri uk'olib'al ri tz'ilob'anem, kuya ub'ixik chikech taqab'anelab' re remaj utzwachil xuquje katob'an pa ri ub'insaxik chi'l ch'ob'onem are chi kachupik.
6. Kutaqeji ri kojb'al re ch'ob'cholom re unojsaxik ja' katijowik, ub'inp'al ja' chi'l ch'ich' ya'l kaxlan q'aq' chech ujosq'ixik ri ja' kakojik.

7. Kuq'alajsaj ri uk'olik re owatal uk'olb'al mes chi'l ri katz'ilob'en ri wokaj, kuya ub'ixik chikech ri taqab'anelab' re remaj utzwachil xuquje' katob'an che ub'insaxik chech ri uchupik.
8. Kutaqej ri kojb'al re ri ch'ich' ya'l kaxlan q'aq' che uke'xik xuquje ukojik chi jumul ri mes pa ri wokaj.
9. Xaq uxo'l kuk'am k'utb'al re ulew we kana'ik chi k'o tz'ilob'anem química rumal kämsab'al uchikopil tiko'n, kutaq pa ri k'olib'al are kachomax rij.
10. We kaq'alajin ri tz'ilob'anem re ri ulew rumal kämsab'al uchikopil tiko'n, che ri qas uya'om kan ri taqanik ya'talik, kuto' ri ub'insaxik chech utzukuxik ri alternativas chech ri uko'pirik.
11. Kuchajij xuquje' kutaqej uchajixik chi'l uk'olik ri uq'nomal uwachulew re ri wokaj, rachi'lam ri k'ache'laj/k'iche'laj, uk'yib'al ja', komon uwachil uwachulew chi'l komon awajib'.
12. Kuchajij, kuq'alajsaj xuquje' katob'an pa ri rilawachixik kiyab'ilal awajib' jacha ri ch'o, sip, chinches, xa'n, amolo chi'l nik'aj chik ri kechakun che uq'axexik yab'il chikech winaq.
13. Kujikib'a tijonik chololeb'al chi'l uya'ik ub'ixik chirij tq jalajoj tzijob'elil, jacha:
 - Josq'in b'aqilal, ri katijowik chi'l ri ja.
 - Uch'ajch'ob'exik ri ja'.
 - Ukolik ri uq'nomal uwachulew.

Uchololexik wuj

1. Aguilar, A., González, J., Caravantes, L., (1994). **Concepciones y prácticas de salud reproductiva de las mujeres de las comunidades K'iche' y Kaqchikel.** Guatemala: OPS/OMS.
2. Aldana, C. (1994). "La diversidad cultural como eje pedagógico". En **Boletín No. 2.** Instituto de Estudios Interétnicos de la Universidad de San Carlos. Guatemala: Instituto de Estudios Interétnicos.
3. Asturias, M., López, C. (1992). **Situación global de la legislación nacional de Guatemala, El Salvador, Honduras, Nicaragua, Costa Rica, Panamá, en relación a la convención sobre la eliminación de todas las formas de discriminación contra la mujer.** Guatemala: UNICEF-UNIFEM.
4. Barahona, C., Gaitán, M., Gómez, S., Luciano, D., Ramírez, L. (1998). **El trabajo infantil en niños/as de la calle en la ciudad de Guatemala.** Estados Unidos.
5. Brown, R., Strasburgen, V. (1991). **Adolescent medicine.** Estados Unidos.
6. Burt, M. (1998). **¿Por qué debemos invertir en el adolescente?** Estados Unidos: Cardinale, M., Ordenes, O.
7. Campos (de), M., Finkelman, J. (1998). **Situación actual del uso y manejo de plaguicidas en Guatemala.** Guatemala: OPS/OMS.
8. CENDEC, (1998). **2do. Taller de acercamiento intercultural entre ONGs. Las políticas del multiculturalismo.** Guatemala.
9. Cojtí, D. (1994). **Políticas para la reivindicación de los mayas de hoy.** Guatemala: CHOLSAMAJ.
10. Comisión Paritaria de Reforma Educativa. (1998). **Diseño de reforma educativa.** Guatemala.
11. Córdova, I. (1995). "Los Garífunas: una didáctica propia". En **Boletín No. 7.** Instituto de Estudios Interétnicos de la Universidad de San Carlos. Guatemala: Instituto de Estudios Interétnicos.
12. Department of medicine, the children's hospital, Boston. (1993). **Manual of pediatric therapeutics.** Estados Unidos: Graef, J.
13. Desjarais, E., Good, K. (1997). **Salud mental en el mundo. Problemas y prioridades en poblaciones de bajos ingresos.** Departamento de Medicina Social.

14. Eisenbruch. (1992). **Towar a culturally sensitive, DMS: Cultural bereavement in cambodian refugees, and the traditional header as taxonomist.** Estados Unidos: The journal of nervous and mental disease.
15. Equipo Técnico Coordinador FRMT. (1997). **Ensayo reconstrucción de modelos de educación maya en Guatemala.** Guatemala: Fundación Rigoberta Menchú.
16. Esquit, E. Comunidad y orden jurídico maya. (1997). **Revista del Instituto de Estudios Interétnicos.** Año 5, No. 6.
17. Ford, B., Searing, V., Cabrera R. (sf). **Guía básica de salud mental.** Guatemala: Childhope-Fundación de Esperanza de los Niños.
18. Garcés, M. A. (1999). **Insumo para el informe de desarrollo humano de Guatemala.** Programa de Naciones Unidas para el Desarrollo (PNUD).
19. García, H. (1996). **Medicina maya tradicional, confrontación con el sistema conceptual chino.** México: Vera. R.
20. Heckt, M. (1997). “Educación intercultural para todos”. En **Boletín No. 12.** Instituto de Estudios Interétnicos de la Universidad de San Carlos. Guatemala: Instituto de Estudios Interétnicos.
21. Hedlund, K. (1996). **La salud de la mujer indígena en Guatemala.** Guatemala: Ministerio de Salud Pública y Asistencia Social, OPS/OMS.
22. Howard, C. (1998). **Maltrato infantil. Atención inicial.** Guatemala: Procuraduría de los Derechos Humanos.
23. Instituto Nacional de Estadística. (1998). **Informe de mortalidad 1995.**
24. Instituto Nacional de Estadística, FNUAP. **Perfil de la pobreza en Guatemala.**
25. Instituto Nacional de Estadística, Ministerio de Salud Pública. **Encuesta Nacional de Salud Materno Infantil, 1995.**
26. Instituto Nacional de Estadística. **Proyecciones de población 1995-2000.**
27. Instituto Nacional de Estadística. **X Censo Nacional de Población 1994.**
28. Kinzie, et al (1984). **Post traumatic strees disorder among survivors of cambodian concentratios.** Estados Unidos: American Yournal of Psychiatry.
29. Macleod, M. (1997). **Poder local. Reflexiones sobre Guatemala.** Guatemala: Martínez, O.

30. Martín-Baró. (1989). **Political violence and war all causes of psychological trauma in El Salvador.** Estados Unidos: American Journal of Psychiatry.
31. Mendoza, C. (1997). "Educación y multiculturalidad". En **Revista del Instituto de Estudios Interétnicos.** Universidad de San Carlos. Guatemala: Consejo Editorial de la Revista Estudios Interétnicos.
32. Ministerio de Salud Pública y Asistencia Social. (1992). **Programa educativo sobre violencia del marido contra la mujer.** Guatemala: Adaptación de los Manuales Originales del Programa Educativo sobre Violencia del Marido contra la Mujer, elaborado por CEALPES, Ecuador.
33. Ministerio de Salud Pública y Asistencia Social. (1998). **Manual técnico de atención de infecciones.** Guatemala.
34. Ministerio de Salud Pública y Asistencia Social. (1998). **Manual técnico de prevención, diagnóstico y tratamiento de enfermedades de transmisión sexual.** Guatemala.
35. Ministerio de Salud Pública y Asistencia Social. (1998). **Manual técnico de orientación familiar.** Guatemala.
36. Ministerio de Salud Pública y Asistencia Social. (1999). **Informe al gabinete económica.** Guatemala.
37. Ministerio de Salud Pública/Banco Interamericano de Desarrollo/Organización Panamericana de la Salud. (1991). **Estudio básico del sector salud.** Guatemala.
38. Ministerio de Sanidad y Consumo (sf). **Guía para la elaboración del programa del adulto en atención primaria de salud.** España: Servicio de Publicaciones y Consumo.
39. Ministerio de Sanidad y Consumo (sf). **Guía para la elaboración del programa de la mujer en atención primaria de salud.** España: Servicio de publicaciones del Ministerio de Salud y Consumo.
40. Ministerio de Sanidad y Consumo (sf). **Guía para la elaboración del programa del anciano en atención primaria de salud.** España: Servicio de publicaciones del Ministerio de Salud y Consumo.
41. Ministerio de Sanidad y Consumo (sf). **Guía para la elaboración del programa del lactante y preescolar en atención primaria de salud.** España: Servicio de publicaciones del Ministerio de Salud y Consumo.
42. Monroy, A. (1995). **Pubertad, adolescencia y cultural juvenil. La salud del adolescente y el joven.** Organización Panamericana de la Salud OPS, Publicación Científica, No. 552, Washington, D.C.

43. Monzón, A. (1997). "Niñez Robada". En **Revista del Instituto de Estudios Interétnicos**. Universidad de San Carlos. Guatemala: Consejo Editorial de la Revista Estudios Interétnicos.
44. Monzón, A. (1997). "Las niñas mayas y la salud". En **Boletín No. 11**. Instituto de Estudios Interétnicos de la Universidad de San Carlos. Guatemala: Instituto de Estudios Interétnicos.
45. Monzón, A. (1997). "La niñez maya: dos facetas de su realidad". En **Revista del Instituto de Estudios Interétnicos**. Universidad de San Carlos. Guatemala: Consejo Editorial de la Revista Estudios Interétnicos.
46. Monzón, A. (1997). "La niñez maya y el trabajo". En **Revista del Instituto de Estudios Interétnicos**. Universidad de San Carlos. Guatemala: Consejo Editorial de la Revista Estudios Interétnicos.
47. Monzón, A. (1998). "Y los derechos de la niñez". En **Boletín No. 14**. Instituto de Estudios Interétnicos de la Universidad de San Carlos. Guatemala: Instituto de Estudios Interétnicos.
48. OPS/OMS (1998). **Atención primaria ambiental**. Estados Unidos.
49. OPS/OMS (1998). **Violencia contra la mujer**. Guatemala.
50. OPS/OMS (1999). **El envejecimiento**. Estados Unidos.
51. OPS/OMS/ASDI (1991). **No sólo a mí me pasa**. Ecuador.
52. OPS/OMS/ASDI (1994). **Taller subregional para mesoamérica, pueblos indígenas y salud**. Guatemala: Sazo, E.
53. OPS/OMS/ASDI. Ministerio de Salud Pública y Asistencia Social, OPS/OMS (1996). **Proyecto liderazgo de la mujer indígena**. Guatemala.
54. Organización Mundial de la Salud. (1985). **Lucha contra las enfermedades de transmisión sexual**. Ginebra.
55. Organización Mundial de la Salud. (1998). **Pautas para capacitar a los agentes de salud comunitarios en nutrición**. Ginebra.
56. Organización Panamericana de la Salud OPS. (1998). **La salud en las Américas**, volumen II, Washington, DC.
57. Organización Panamericana de la Salud OPS. (1997). **Manual para el control de las enfermedades transmisibles**. Washington, DC.

58. Palencia, T. (1995). "Ser mujer: condicionante fatal". En **Boletín No. 7**. Instituto de Estudios Interétnicos de la Universidad de San Carlos. Guatemala: Instituto de Estudios Interétnicos.
59. Paredes, R. (1994). **Políticas públicas con perspectiva de género en Centroamérica**. Guatemala: UNICEF-UNIFEM.
60. Piedrasanta R. (1996). "Mujeres indígenas: otros elementos a discutir". En **Boletín No. 10**. Instituto de Estudios Interétnicos de la Universidad de San Carlos. Guatemala: Instituto de Estudios Interétnicos.
61. Programa Nacional de Prevención del Cáncer. Liga Nacional contra el Cáncer (s/f). **Registro Nacional del Cáncer**. Guatemala.
62. Punamaki. (1992). "Natural Healing Processes, and Experiences of Political Violence". En **Refugee children, exposed to violence environments, refugees studies programme**. Estados Unidos.
63. Ramellini, T., Mesa, S. (1997). **Sentir, pensar y enfrentar la violencia intrafamiliar. Emprendiendo un camino**. Costa Rica.
64. Reyes, O. (1997). "Modelos conceptuales para interpretación de la enfermedad tradicional en Mesoamérica". En **Revista del Instituto de Estudios Interétnicos**. Universidad de San Carlos. Guatemala: Consejo Editorial de la Revista Estudios Interétnicos.
65. Reyes, O. (1997). "Terapéutica tradicional para la caries dental en Huehuetenango". En **Revista del Instituto de Estudios Interétnicos**. Universidad de San Carlos. Guatemala: Consejo Editorial de la Revista Estudios Interétnicos.
66. Salazar Rojas, D. (1995). **Adolescencia, cultura y salud. La salud del adolescente y el joven**. Organización Panamericana de la Salud, OPS. Publicación Científica No. 552. Washington, D.C.
67. Salazar, M., Telón, V. (1998). **Valores mayas**. Guatemala: PROMEM, UNESCO. Ministerio de Educación de Guatemala.
68. Serrano, C. V. (1995). "La salud integral del adolescente y los jóvenes, su promoción y su cuidado". En **La salud del adolescente y el joven**. Organización Panamericana de la Salud. Publicación Científica No. 52. Washington, D.C.
69. Sistema de Naciones Unidad en Guatemala. (1998). **Guatemala: los contrastes del desarrollo humano**. Guatemala.
70. Sistema Integrado de Atención en Salud. Informe de labores a octubre de 1998.

71. Solares, J. (1997). **Etnicidad, salud y riesgo en Guatemala.** Guatemala: OPS/OMS.
72. Tiney, J. (1997). "Los niños y jóvenes campesinos". En **Boletín No. 14.** Instituto de Estudios Interétnicos de la Universidad de San Carlos. Guatemala: Instituto de Estudios Interétnicos.
73. UNICEF (s/f). **Convención sobre los derechos del niño.** Guatemala.
74. Verdugo, J. C. (1994). **Los riesgos de la reforma del sector de salud y el papel de la sociedad civil en Guatemala. Entre una economía de guerra y una economía de mercado.** Guatemala.
75. Villatoro, E., Guerra, M. (1994). "La comadrona a través de la historia en las prácticas obstétrico-pediátrico". En **Revista del Instituto de Estudios Interétnicos.** Universidad de San Carlos. Guatemala: Consejo Editorial de la Revista Estudios Interétnicos.
76. Villatoro, E., Guerra, M. (s/f). "El baño de vapor tradicional: un recurso terapéutico en el altiplano guatemalteco". En **Revista del Instituto de Estudios Interétnicos.** Universidad de San Carlos. Guatemala: Consejo Editorial de la Revista Estudios Interétnicos.
77. Villatoro, E. (1996). "Concepciones tradicionales acerca de la enfermedad bucodental". En **Tradiciones de Guatemala.** Guatemala: Centro de la Revista Estudios Interétnicos.
78. Villatoro, E. (1996). "El suicidio en los pueblos mayas: un acercamiento sociocultural". En **Tradiciones de Guatemala.** Guatemala: Centro de Estudios Folklóricos, USAC.
79. Villatoro, E. (1996). "La guerra interna en Guatemala". En **Tradiciones de Guatemala.** Guatemala: Centro de Estudios Folklóricos, USAC.
80. Villatoro, E. (1996). "La medicina tradicional en Guatemala". En **Tradiciones de Guatemala.** Guatemala: Centro de Estudios Folklóricos, USAC.
81. Villatoro, E. (1996). "Las plantas: recursos terapéuticos a través de la historia". En **Tradiciones de Guatemala.** Guatemala: Centro de Estudios Folklóricos, USAC.
82. Villatoro, E. (1996). "Pueblos indígenas y salud. Taller subregional mesoamericano". En **Tradiciones de Guatemala.** Guatemala: Centro de Estudios Folklóricos, USAC.
83. Villatoro, E. (1996). "Salud enfermedad: diversos enfoques teóricos metodológicos". En **Tradiciones de Guatemala.** Guatemala: Centro de Estudios Folklóricos, USAC.